

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

II

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 2 (204), February, 1965, Vol. XVIII.

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1., Tel.: NORTH 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1964 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	3 ф. 10 ш.	2 фунти	1 фунт	7 ш.
Австрія	150 ш.	80 ш.	45 ш.	15 ш.
Аргентина	450 пезів	250 пезів	125 пезів	45 пезів
Бельгія	300 б. фр.	160 б. фр.	90 б. фр.	30 б. фр.
В. Британія	2 ф. 10 ш.	1 ф. 5 ш.	15 ш.	5 ш.
Канада	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
США	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
Німеччина	25 н. м.	15 н. м.	7,50 н. м.	2,50 н. м.
Франція	30 фр.	16 фр.	9 ф. фр.	3 ф. фр.
Швеція	30 кор.	16 кор.	9 кор.	3 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London N. 1

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 2 (204)

ЛЮТИЙ, 1965

Річник XVIII (XII)

З М І С Т II-ої К Н И Ж К И

Богдан Бора: ЦЕРВЕРИ, УДАВ (вірші)	123
В. Щербій: НА ЗАХОДІ БЕЗ ЗМІН	125
Проф. Володимир Шаян: У 1000-ЛІТТЯ ПОДВИГІВ СВЯТОСЛАВА ЗАВОЙОВНИКА	131
Проф. д-р Вадим Щербаківський: ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (продовження, 2)	139
Проф. Микола Величківський: СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУ- ПАЦІЇ У 1941-1944 РОКАХ (продовження, 2)	152
Д-р К. Чехович: ШКІДЛИВІ ДУМКИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА	163
Р. Драган: ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ	171

П о е з і ї :

Павло Савчук: СОНЕТ — 181. * Ганна Черинь: ЧЕТВЕРТА ЛЮБОВ — 181.	
Сергій Жук: ПАНТЕЇСТ (новела)	183
Чарльз Снов: СМЕРТЬ ПІД ВІТРИЛАМИ (Роман, закінчення, 7) ...	187
Інж. Лев Биковський: НА ПІВНІЧНОМУ ФРОНТІ (Спогади з 1915- 1916 років; закінчення, 2)	206
Проф. д-р мед. Василь Плющ: УКРАЇНСЬКІ ПОЕТИ-ЛІКАРІ	211
— З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ (Хроніка)	230

В калейдоскопі світу:

— МІТИ, ЛЕГЕНДИ І ОРДЕНИ	232
— ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»	239

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folksham Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

ВЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:

H. Cebrij
303 E. 8th St.,
New York 9, N.Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia 15, Pa.

ФРАНЦІЯ

Boris Witochynsky
5, Rue Cadet,
Paris 9e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 5 шіл. (анг.) або 0.90 центів. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховатися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОBOB'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

Богдан БОРА

Цербери

*Вас приучили повзатъ на колінах
І вам на ноги більше вже не встатъ.
Горби повиростали вам на спинах
Від цілування безпощадних п'ят.*

*Вам обрубали топорами крила,
Штовхнули вас над прірвою скали
І ви, в багно упавши, від безсилля
Повірили, що неба досягли.*

*Вас приучили вірити, що в північ
Сміється в небі сонце золоте,
Що в надвечір'я день віщують півні,
Що в заметіль трояндно сад цвіте.*

*Вас приучили повзати п'явками
І пити кров із матірних грудей.
Вам вкрали розум. Водять манівцями,
Зіславши луду на сочки очей.*

*Вам відібрали віру і надію,
Забрали в льох за церберів тюрми,
Покастрували ваших предків мрію,
Щоб ви ніколи не були людьми.*

1964

Удав

*Згасив удав у нашій хаті світло
І на століття розпростерлась тьма...
Палім огонь, щоб полум'ям розквітло
Нове життя на згарищах ярма.*

*Забив удав у нашій хаті вікна.
Понуро. Дико. Дихати нічим...
Рубаймо ґрати, щоб весна привітна
Скрасила стіни сонцем золотим.*

У нашій хаті злочин бешикетує.
Руїна, злидні, сльози і пітьма . . .
Пора повстати! Це удав чаклує,
Що в наші сили віри в нас нема!

Потвора ця у нас гніздо сповила
І скрізь сичать гидкі клубки гадюк . . .
Огнем по них! Мільйони рук — це сила.
Рубаймо гидь — причину наших мук!

Давун-удав з'їдає наші діти.
Вже нашим жертвам загубився ліс . . .
Як Кожум'якам, вийти нам, зустріти
І вбить потвору у залізний тік!

1964

*

»Треба твердо нам в бою стояти,
Не лякатися, що впав перший ряд,
Хоч по трупах наперед ступати,
Ні на крок не вертатися назад . . .«

»Дай і вогню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть!«

(І в а н Ф р а н к о)

»Гей, блискавице, громова сестрице,
де ти? Розбий злії чари!
Хай ми хоч раз заговоримо громом
так, як веснянії хмари!«

»Коли б кайданів брязкіт міг ударить
Перуном в тії заспані серця,
Спокійні чола соромом зажмарить
І нагадать усім, що зброя жде борця;

Коли б та зброя здійснюлась до бою,
Загомонила б так, мов туча градова, —
Тоді б замовкли вже самі собою
Кайданів брязкіт і такі слова . . .«

(Л е с я У к р а ї н к а)

В. ЩЕРБИЙ

НА ЗАХОДІ БЕЗ ЗМІН

Американська публіцистика, як і публіцистика всіх інших країн світу, робить політичний баянс за минулий 1964 рік. Нотує найважливіші події з минулого року, аналізує їх і ставить прогнози на майбутнє.

Взявши до уваги, що головними подіями минулого року була зміна урядів великодержав («влада імущих світу цього»), деякі публіцисти роблять висновок, начебто світ упевнено йде в лівому напрямку. І саме на цьому ліві чаклуни будують і свою ворожбу майбутнього. На дороговказях, що вказують шлях на ліво, запалюють свої облудні вогники і кажуть орієнтуватися на них. Свою ворожбу підпирають різними «доказами», насамперед — «переконаливою поразкою» т. зв. правих елементів (у США Голдвотера, в Англії Даглеса Гюма) та перемогою т. зв. поступових лібералів (у США Юберта Гамфрія і його однодумця Фулбрайта, в Англії «прогресивного» лейбориста Вілсона). До цього додаються зростаючі впливи комунізму в Італії, соціалізму в Західній Німеччині, прогресизму в Канаді (Пірсон), нехить до «правого фашизму» у вільних ще країнах Азії (кожнорічне повалення урядів учнями і розбещеною юрбою, яку ведуть комуністичні агенти) та інші подібні факти. І все це показується так, начебто така була «воля народів», які, мовляв, бажають здійснення своїх найкращих сподівань у розв'язці наболілих соціальних (лише і насамперед соціальних!) проблем саме в перемозі лівих напрямків і течій.

Фальшиві аналізи, на основі яких будуються і фальшиві чаклунства, є наслідком ігнорації головного критерія, що служить підставою для розпізнавання суті людського життя і його мети. Дуже часто вони навмисні. Розвоєві процеси серед людських спільнот подаються у найтемніших красках або в такому навісвітленні, що відповідає бажанням лівих чаклунів.

Тому варто висловити кілька наших думок до тих чаклунських тверджень, мовляв, людство пересуває баянс себевиявлення і свого існування з правих на ліві позиції і з власної волі йде до соціалізму. Доказом цього начебто є виявлення волі народів при зміні своїх урядів. А чи, може, навпаки: послідовники Енгельса-Маркса, що не визнають жодної релігії, не зважаючи на банкрутство їхньої ідеології, послідовно, різними штучками спихають людство на шлях, що веде у пропасть.

КРИЗА ЛЮДИНИ

Кожне воєнне потрясіння викликає швидший, ніж нормально, розвиток цивілізації. Друга світова війна викликала революційне потрясіння в стислих науках, особливо в науці фізики. І хоч індивідуальність людини, за допущенням Божим, відіграла головну роль у розкритті ще однієї таємниці матерії-природи, хоч штовхнула цивілізацію на стомилевий шлях розвою, проте ця цивілізація жорстко розправляється з людською індивідуальністю, вбиваючи її.

Для сатанинського матеріялістичного «Сходу», який в ім'я своєї доктрини вбиває Божу людську істоту, перетворюючи її брутальною силою на обездуховлену масу, зашвидкий післявоєнний цивілізаційний прогрес став знаряддям для наступу на вільне людство, сприяючим чинником у руйніницькій дії того «Сходу». Захід же почав сумніватися у духовних вартостях, на яких він виростив свою гігантську культуру, і з впертістю приречених відсувається від Мойсея, наближаючись до Арона з його матеріяльним золотим тельцем. Він глумиться над середньовічними хрестоносцями, що в Україні відродились у рядах УПА і з хрестом та мечем стають на про з дияволом, він віддає на тортури розагітованої агентами диявола вуличної юрби державних мужів, що виростають понад рівень цієї юрби і стають сміливо до боротьби з дияволом за Бога і націю (Сайгон), він мовчанкою збуває смерть непересічного мужа, якого сатана, обернувшись у гада, знищив отрутою (вбивство в Мюнхені).

Зашвидкий розвиток науки вбиває особистість людини, вишколює пересічних з'їдачів хліба, поклонників золотого тельця, послушну собі масу техніків-виконавців. Політика, підпорядкувавшись досягненням науки, створює техніків політики; замість творців типу Метерлінка, Рішельє чи хоч би Черчіля, продукує «політиків», що виявляються непоганими торговцями продуктами науки нашої доби. Орлеанську Діву відштовхнуто десь далеко в тінь, а її місце зайняла потвора-повія, що проголошує «карпе дієм» («Користуйся днем, шукай насолоди!»), льозунг — «модерно» прикритий фрейдизмом, прагматизмом тощо.

Зашвидкий розвиток цивілізації ще більше ускладнює і без того складні соціальні проблеми народів. Автоматизація відсуває людські руки від станка, а електронний мозок «думає» замість людини. Люди, що виховалися у такій атмосфері й висунені суспільством на керівні становища, шукають за розв'язкою соціального питання щось на зразок: живім сьогодні. Вони не мають великої візії завтрішнього дня, яка народжується тільки з духових вартостей, і зовсім не завдають собі труда бодай подумати про те, що без планування майбутнього вони, разом із масою, що висуває їх на своє чоло, затонуть у багні, в якому по-кротячому риються.

Тому нічого дивного, що недавні президентські вибори у США були притягнуті до себе увагу цілого т. зв. вільного світу, як і того світу, що чинно бореться за свою волю на опанованих московським сатаною територіях. Маса інстинктивно відчуває наближення глобальної розв'язки світового питання: чи справді здійсниться руйнація світу, а чи, може, частина вільних цього світу, схаменувшись, використає свій матеріяльний потенціал на те, щоб радикально розтяти цей загрозливий вузол. Від США, що взяли на себе лідерство вільних, жадає відповіді частина світу по цей бік залізної заслони. Але американські вибори не дали жодної відповіді, та й не могли дати. Ні одна з великих американських політичних партій не ґрунтується на таких ідейних основах, щоб могла чинно протиставитися наступаючим ідеям московського чи пак «світового» комунізму.

Мабуть перший раз після зірвання з ізоляціонізмом, у передвиборчій кампанії у США було висунено, хоч і кволо, та все ж таки здорові кличі глобального значення. І якби ті кличі не були лише приманкою для здобуття голосів, а були основою справді нової американської політики, кличами до безкомпромісного бою із силами аду, вони могли стати стимулом до духового відродження занепадаючого Заходу. Можливо, що той Захід, за прикладом США, свого лідера, зумів би глобально розв'язати і питання «світового комунізму». Але...

Але клич антикомунізму, що його висунула консервативна група республіканської партії на чолі з сенатором Бері Голдвотером, мав усі позначки «політики визволення» з республіканської передвиборчої платформи ще з того часу, коли ген. Айзенгауер був уперше кандидатом на президента. І коли велика більшість виборців (біля 40 міль. проти 22 міль.) підтримала республіканців і ген. Айзенгауера обрано президентом, тоді обіцйовану «політику визволення» брутально й цинічно потоптано і запанував «дух з Кейп Дейвід», хресними батьками якого був обраний президент і його «дорогий гість» московський упир, різник вільних, Нікіта Хрущов. Ось тому в 1964 році велика частина виборців уже не мала довір'я до політичної платформи республіканців...

ІДЕАЛИ НЕ БАНКРУТУЮТЬ, ЇХ ТІЛЬКИ ТОПЧУТЬ

Політика без ідеології, як квітка без ґрунту, — підтверджує Донцов. Ілюстрацією для цього є політика наших днів, що її проводить вільний Захід після останньої світової війни, і не знати, в ім'я чого. «Схід» знає, чого хоче; він хоче повної руйнації цілого Божого світу, щоб запровадити світовий тваринний колгосп, здійснити матеріялістичну доктрину, себто — зреалізувати політику, що випливає з матеріялістичної ідеології.

Отже, по тамтому боці — реалізація «науки» Енгельса-Маркса, а по цьому — політика-безбаченко, без опертя на будь-які здорові ідеї, які мали б бути антиподом до наступаючих диявольських, матеріялістично-атеїстичних ідей і «науки» Енгельса-Маркса та їх московських послідовників — Леніна, Сталіна, Хрущова й інших переємників. Духову порожнечу Заходу, насичену фрейдизмом (у США), прагматизмом, нігілізмом і гедонізмом, апостоли диявола використовують як пригожий ґрунт для засіву своїх ідей і своєї віри.

Потворний витвір т. зв. націонал-соціалізму, продукт дорадників маніяка Гітлера перед другою світовою війною і під час неї, «Схід» дуже зручно використав для того, щоб цю мікстуру Ніцше-Енгельса-Маркса, закрашену германським поганізмом, утотожнювати зі здоровими національними ідеями народів, які вели і ведуть затижну духову боротьбу з атеїстичною Москвою. І Захід впіймався на цю московську вудку. Він по-мавп'ячому, повторюючи лєзсунґи «східнього альянта», ілюструє націоналізм... гітлеризм, отже спотворює націоналізм, який є єдиною успішною зброєю проти сатанинського комунізму.

Такий фальшивий погляд на націоналізм впливає ще й з іншого джерела. Зовсім об'єктивно треба сказати, що в деяких країнах на Заході, напр., у США, існує безліч таких т. зв. правих груп, які причиняються до того, що західний обиватель бачить тільки карикатуру справжнього націоналізму. Це такі організації, як американська Ку-Клукс-Клан, члени якої одягають дивовижні каптури й довгі туніки (на зразок середньовіччя) і ведуть війну за т. зв. чистий американізм під гаслом: «Бий негрів!» Подібною є і неонацистська організація, члени якої одягають гітлерівську уніформу з «гакенкройцями» і убожнюють Гітлера. До таких «правих екстремістів» зараховують і «Чорних Мусулманів» (начебо «націоналістичну» муринську організацію). «Східні» апостоли, а за ними і деякі американські «помірковані» і «ліберальні» кола зараховують до «екстремістів» і праву групу Джана Бирча. Остання могла б стати зав'язком здорової організованої сили у США і бути стимулом до відродження т. зв. вільного Заходу, якби сповнилися дві передумови. Перша — якби в ній появились люди з відчуттям божих голосів Орлеанської Дівиці, з політичною мудрістю, спертою на голосах політиків типу Метерлінка, Рішельє і Степана Бандери. Друга — якби такі провідні люди зуміли замінити купецькі ідеї того «Сосаїті» з його нез'ясованим консерватизмом-ізоляціонізмом (очищення від комунізму лише США) всеохоплюючими ідеями справжнього націоналізму.

Але, покищо, у США таких змін не видно. Покищо рафіновані діалектики, визнаючи марксистських ідей та гарячі прихильники політики коекзистенції з дияволом, не мають відповідних опонентів і зогиджують справжній націоналізм, показуючи його західним обивателям у вигляді вже згаданих «правих, екстремістичних» груп і групок.

Та не тільки політичні техніки, плід сучасної науки, із впертістю, що гідна кращої справи, топчуть Божі ідеї на Заході, пропонують співжиття з антиподом Бога, плодом Маркса, Леніна і Сталіна. Також і різка зміна («лібералізація») церковної політики, що має неабиякий вплив на світову політику, сприяє великою мірою розповсюдженню матеріялістично-атеїстичних ідей у світі.

Згадати хоч би одеські резолюції т. зв. Союзу Церков, у яких проголошується «нешкідливість» вибору між релігією і атеїзмом. Щоправда, такі резолюції не дивують, бо їх сформулював московський «патріарх»-кагебіст. Натомість дуже дивним і незрозумілим є явище коекзистенції Церкви на Заході з диявольськими силами. Це помітне і у Ватикані після смерті великого Папи Пія XII. Не лише католицький, а й увесь християнський світ, шануючи Папу Пія XII-го, як одного з великих провідників Церкви, глибоко вірив у його вчення: Кожний віруючий, що співпрацюватиме з атеїстичним комунізмом — буде відлучений від Католицької Церкви. Це чітко з'ясоване вчення Христа, що з ворогами Бога не може бути миру. Отже, не мир, а меч. Але коли на Вселенському Соборі у Ватикані дозволено представникам московського диявольського атеїзму сидіти, як рівним із рівними, поруч отців Церкви і представників по-диявольськи переслідува-

ної і знищуваної Московією Воюючої Церкви, то між народами, особливо Заходу, засіяно сумнів. Бо провідники західних народів із якоюсь сліпою впертістю замурують дорогу до Бога і Його непроминаючих істин, зручно використовують цей засів сумніву і проголошують, що не є гріхом коляборувати з диявольськими, комуністичними, атеїстичними силами.

НАЦІОНАЛЬНІ ІДЕЇ У НАСТУПІ

Та не зважаючи на топтання національних ідей, національні ідеї в наступі.

Українська вільна преса за кордонами України, може й мимоволі, під час передвиборчої гарячки у США не завжди правдиво насвітлювала вартість певних ідей, рухів і сил, висувала й такі прогнози, що притемнювали силу й вартість національних ідей, що вміщаються у понятті здорового націоналізму. На тому ґрунті виникало й замішання у питанні політики власних сил та націй, які ведуть завзяту боротьбу з московським імперіялізмом і «інтернаціональним» комунізмом.

Автори аналіз і прогноз перебільшували вартість і значення тої партії, з якою вони симпатизували, і громадськості підсунено думку, що доля поневолених народів, в тому й українського, залежить лише від того, які партії здобудуть владу в головних країнах вільного світу. Ця піднесена температура в передвиборчій кампанії притемнювала вартість ідей націоналізму і першість власних сил у політиці. Переочено і наступ національних сил, що особливо виявили себе за залізною заслоною і привели до упадку Хрущова. Саме цей момент підкреслили деякі американські правдиві знавці «Сходу Європи».

Декілька добрих американських публіцистів, аналізуючи недавні зміни в Кремлі, висунули, як їх головні причини, національне питання в СРСР. Національні сили поневолених Москвою народів, а особливо динамічний розвиток українського націоналізму, що поширив свою дію на цілу Україну й поза нею, стимулюючи одночасно відродження національної думки інших поневолених народів, — стали трумною для ката Хрущова. А завтра ж ці самі сили звалять із трону й інших московських катів та знищать московсько-комуністичну систему.

В. Баклей, один з розумніших, молодших, американських публіцистів, робить у зв'язку зі змінами в Кремлі такі ствердження: «Немає сумніву в тому, що національні сили і ідеї народів СРСР так динамічно зросли, що найкровожадніший різник Угорщини не зумів із ними розправитися. Це було першою і найважливішою причиною упадку Нікити Хрущова. Шелєпін, його висуванець і улюбленець, кагебіст і контролер держави, скидав свого майстра за невміння розправитись із націоналізмом народів... І йому, цьому кагебістові, призначено роллю погромника національних сил у Советському Союзі... Він опрацьовує програму повної русифікації всіх національних культур в СРСР, включно з мовами... Всіх зобов'язуватиме одна мова, одна культура — московська».

Не знаємо чи Баклей та інші, хоч і нечисленні, автори, які речево аналізують події і процеси в царстві сатани, вірять у те, що нові вожаки московського імперіялізму зможуть затоптати національні ідеї і сили поневолених в СССР народів. Проте ми глибоко віримо, що ці національні ідеї і сили, як головний, вирішальний, чинник у боротьбі за дійсне визволення людини і народів, розгромлять висланників аду і створене ними пекло на землі. І час завершення цього процесу вже недалекий.

Не зможуть московські пекельні сили закувати «душі живої», навіть найбрутальнішими методами їм не вдасться затоптати здорових національних ідей і сил, що сперті на непроминаючих Божих правдах. Не переможуть здорових національних ідей і сил, що не знають компромісу між Божим і диявольським, і західні «ліберали» й «гуманісти», які намагаються спинити їх дальший розвиток. Факти і розвиток подій саме підтверджують наші висновки.

Не зважаючи на те, що під час передвиборчої кампанії у США гігантська пропагандивна машина працювала проти національних ідей у користь лівих, «прогресивних» сил, не зважаючи на те, що здорові національні сили не були скупчені й змобілізовані, все ж таки 27 мільйонів американців заявили себе за вчення Христа: з ворогом людства і Бога не може бути миру, отже обрали — «не мир, а меч».

Цей факт показує, що завтрішнє належить здоровому націоналізмові, що твердження чаклунів, мовляв, минулорічні вибори виявили зворот суспільства наліво, фальшиві.

Разом із нашою вірою у певну перемогу здорових національних ідей бачимо і заграву світла, яке своїми проміннями освітить справжню людину, Божу істоту, її волю і прагнення. І світло це потужніше саме там, де панує найжахливіший терор пекельних сил — на краю старої Європи, в нашій Вітчизні.

І незалежно від того, які уряди існуватимуть у такій чи іншій країні Заходу, вирішальним чинником, що розвалить диявольську тюрму народів, будуть власні сили тих націй, які зберігають глибоко в душах і умах Христову істину: «Не мир, а меч». З тією істиною в серцях вони ведуть безкомпромісову війну з силами аду. Надхненником тих націй, віримо, є наша воююча Вітчизна і про це свідчить, між іншим, остання зміна уряду в Совєтському Союзі.

Всім нашим Вп. Співробітникам і Читачам, що з нагоди Різдва Христового і Нового Року прислали нам побажання, складаємо сердечну подяку і бажаємо сповнення їх усіх надій і прагнень, як в особистому, родинному, так і в загальнонаціональному житті.

Ред. «Виз. Шляху»

Проф. Володимир ШАЯН

У 1000-ЛІТТЯ ПОДВИГІВ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ЗАВОЙОВНИКА

*»Нам або жити переможцями,
або ... вмерти у славі«.*

(Святослав Завойовник)

Здавалося б, що тих тисячу років, які ділять нас від доби славних подвигів великого князя Святослава і його прехоробрих лицарів-дружинників, — це лише сива давнина, історична спадщина.

Але питання «бути чи не бути» Україні й нині те саме, що й тому тисячу років.

Стара Україна доби Святослава, знана в той час під своїм історичним іменем Русь, була оточена ворожими державами, кочівничими племенами, що руйнували осіле життя, ордами, що намагалися затіснити навколо неї свій смертоносний перстень.

Щоправда, не було тоді Московської імперії на півночі, але була інша загроза — ще могутня Візантійська імперія, що — опанувавши увесь Близький Схід і Малу Азію — підкорила собі й Болгарію та береги Чорного моря, яке звали тоді Руським морем. Опанувавши на цьому просторі всю торгівлю і систематично обмежуючи торгівлю України, основу розцвіту нашої стародавньої держави, Візантія перетинала, немов горлянку, зв'язок України з багатими ринками півдня. Що більше, горда й загарбницька Візантія почала озброювати і укріплювати модерними мурованими твердинями своїх, сумежних з Україною, сателітів.

Проти України була збудована й укріплена ромейськими стратегами й будівничими твердиня Саркель, столиця хозарських племен, що стала базою їхньої експансії, загрозою для оточення. Сателітна по суті Хозарія також почала поневолювати сусідні народи, накладаючи на них тяжку данину і грабуючи їх території. До того ж Візантія, що вже мала досвід у використуванні ворожих відносин між поодинокими народами, золотом, підкупством, дешевими почестями систематично й планоно нацьковувала одних на одних, а потім накидала свою імперську зверхність над ними і робила їх своїми сателітами.

Для України була смертельна загроза, і то з усіх боків, а особливо від південного сходу. І тільки сильна, могутня, а передусім збройна Україна могла зберегти свою суверенність у таких складних і виразно нищівно-ворожих умовах свого геополітичного існування.

Питання «бути чи не бути» державі княжої України можна було вирішити тільки збройною силою, бо лише активна збройна політика могла скріпити її існування як суверенної держави.

Це велике завдання могутнього самоствердження «бути чи не бути Українській державі» взяв на себе лицарський, героїчний князь Святослав, син Ігоря. Історики нинішньої доби назвали його Завойовником, але не забуваймо, що ці завоювання Святослава були героїчною і успішною обороною України і мали за мету розірвати ворожий перстень тих племен, народів і держав, які намагалися спустошити Україну, опанувати її як терен постачання невольників або хоч узалежнити від себе, а потім включити її до своєї імперії. Це останнє бажання було постійною метою візантійської політики, і коли Візантії не пощастило повністю здійснити свій плян, то тільки тому, що Україна виявила себе державотворчою потугою, а сама Візантія вже була надто послаблена внутрішніми злочинними інтригами і боротьбою за імперський трон та постійними визвольними революціями всередині імперії, головню в Малій Азії, за які довелося їй дорого платити золотом і кров'ю ромейських легіонів. Імперія в такому розкладі не могла довго бути «другим Римом», а наємні легіони всуміш з підкореними різнокровними племенами не могли створити великої нації.

Святослав зрозумів, що суверенність України вимагає скріплення її збройною силою, себто збройного виступу навіть проти, по-варварськи гордих, ромеїв у Візантії, — і саме проти них.

Рік, у якому Святослав почав свою історіотворчу політику оборони суверенності України своїм активним виступом проти її ворогів, за нашим старовинним літописом «Повість Временних Літ» — 965-ий. Під цією датою в цій дорогоцінній хроніці читаємо:

»965. Пішов Святослав походом на хозарів. А хозари, зачувши про це, вирушили йому назустріч на чолі зі своїм князем, каганом, і зійшлися на битву; в битві Святослав переміг хозарів і взяв їх город Білу Вежу (себто, твердиню Саркель). І переміг також і касогів (себто, черкесів)«.

Отже, 965 рік — це рік, у якому почалися преславні походи Святослава, що встановили і скріпили в історії вже перед тим здобуту славу Олегом і Ігорем, славу і ім'я великої Русі, як могутньої, збройної лицарської держави.

Розгромивши на південному сході хозарів, найбільш активного, небезпечного, безпосередньо грізного ворога України, включивши визволених в'ятичів у систему своєї держави, а потім ясів (себто, осетинців) і касогів (себто, черкесів), Святослав вирушив на Болгарію. І, як оповідає далі той же літописець, — *»зайняв 80 городів у Болгарії та став княжити в Переяславці, наклавши данину на греків«.*

Завоювання 80-ти городів на Дунаї в одному лише поході (967 р.) — це доказ не тільки величезної бравурности, ударного розгону і неповторної організаційної справности походу, а й доказ очевидної прихильности населення Болгарії до Святослава, яке воліло племінно й мовно спорідненого великого князя Русі з його пре-

хоробрими, а разом із тим людяними героями-лицарями, прихильними до населення, аніж візантійську упокорюючу й визискуючу залежність.

Деякі історики мають сумніви щодо самого датування походів Святослава і вели й будуть вести дискусію в цій справі. Але залишається зовсім певним, що саме з того часу почався цілий цикл героїчних походів і подвигів Святослава, які мали вирішальне значення не тільки для скріплення України як суверенної держави, а й України як великої історичної нації. Бо його походи, справді історичних розмірів і великого розгону, гідні найбільших імен в історії світу. Не будемо вдаватися до порівнянь, але скажемо, що з чисто воєнного й організаційного погляду цей похід двома величезними потоками — Дніпром і морем, степом і сушею — був незвичайним і справді монументальним досягненням в історії світу.

Здавалося б, 1000 років — давнина. Але саме ці самі прагнення і ідеї нації вивели на поле бою Січових Стрільців, вояків армій Української держави в 1918-1920 роках, бойовиків підпільної Української Військової Організації і, врешті, бійців, неперевершеної в героїзмі, Української Повстанської Армії.

Як тоді, так і тепер це саме прагнення прорватися із кліщів смертоносного ворожого перстеня, те саме прагнення відважним збройним чином скріпити буття нації у формі суверенної держави. Тільки тоді, 1000 років тому, суверенність України була загрожена з півдня, а тепер буття української нації загрожене з півночі, від Московії. Тоді Україна могла боронитися наступом на ворога і таким способом закріпити свою суверенність на сотки років. Тепер — вона борониться тільки підпільно. Тоді велася боротьба за скріплення вже існуючої вільної суверенної держави, а тепер іде боротьба за саме буття нації. Але як тоді, так і тепер ті самі ідеї величі, суверенності і слави української нації є основою наших чинів, високим ідеалом, що горить у наших серцях.

Культ героїзму потрібний нам тепер більше ніж будь-коли, культ дружньої любови воїна до воїна, підпільного борця до борця. Потрібна нам і та сама залізна дисципліна, та сама готовість умерти кожної хвилини за брата свого, та сама вірність друзів і їхнє братерство в бою і в житті, та сама віра і впевненість у безсмертність душі кожного лицаря, як і в безсмертність ідей і в перемогу нашої справи; коротко — потрібна нам та сама лицарська ідеологія Священного героїзму.

А разом із тим саме в цьому є і наша непохитна віра в ідейну вищість українського світу над розкладницьким опортунізмом і культом долара чи фунта в західньому світі.

В історії України були князі, що погорджували золотом, на томість високо, понад золото, цінили дружинну вірність, спаяну любов'ю і вірою в перемогу спільних ідеалів. Святослав навіть не глянув на принесені йому скарби, якими хотів купити й за-

сліпити його візантійський імператор. Не одного варвара засліпило чи здеморалізувало оте загарбане візантійське золото, але не Святослава, не його найвірніших у світі дружинників. Варваром виявився і візантійський імператор, який своїм золотом нацьковував свої майбутні жертви до винищувальних воєн. В тій історичній зустрічі варварською виявила себе здеморалізована й забріхана «культура» Візантії.

В історії людства збереглося навіки славне слово Святослава до лицарів Руси в обличчі вирішальних боїв із багатократно численнішими арміями візантійського імператора Йоанна Цимісхія. А в той час армія візантійського імператора була найсильнішою потугою світу, організована з різних категорій знаменито озброєних і вишколених військових частин, від закованої у важке залізо кінноти, по через технічні відділи, до легко-зброєної піхоти з її списами, мечами й удосконаленими луками.

Перед боем з військом імператора Цимісхія Святослав виголосив до своїх дружинників своє безсмертне слово, що стало заповітом української зброї. Подаю це слово Святослава в перекладі за грецьким істориком і нашою хронікою.

Візантійський історик Лев Калойський записав у своїй історії промову Святослава ось так:

*πυρπολήσειν ἑξαυτῆς ἅπαντα. Ὁ δὲ Σφενδο-
δολάβος, μύχιον καὶ πικρὸν ἀνοιμῶξας, Οἴχε-
ται τὸ κλέος, ἔφη, ὃ τῇ Ῥωσικῇ πανοπλία
συνεῖπετο, τὰ ὀρόσικα κατασφερομένη ἔθνη
ἀπονητὶ, καὶ χώρας ὅλας ἀνδραποδιζομένη
ἀναιμωπὶ, εἰ νῦν ἀκλεῶς Ῥωμαίοις ὑπεῖξομεν.
Ἀλλὰ γάρ, τὴν ἐκ ποργάνων ἀνειληφότες ἀρε-
τὴν, ἀναλογισάμενοί τε, ὡς ἀκαταγώνιστος ἡ
Ῥωσικὴ μέχει καὶ τήμερον καθέστηκεν ἀλκή,
ἐκθύμως ὑπὲρ τῆς σφῶν σωτηρίας διαγωνισώ-
μεθα. Οὐδὲ γὰρ ἔημιον ἡμῖν φεύγουσιν ἐς τὴν
πατρίδα φοιτᾶν, ἀλλ' ἢ νικῶντας ζῆν, ἢ εὐκλεῶς
τελευτᾶν, ἔργα ἐπιδεδειγμένοις γενναίων ἀνδρῶν.
Τοσαῦτα μὲν ὁ Σφενδοδολάβος ἐβούλευσεν.*

Фотокопія грецького тексту з «Історії» Лева Діякона, в якому подана промова кн. Святослава до лицарів перед битвою під Доростолом. Взято з 9-ої книги цього твору (перше видання з 1619 р.), що знаходиться у Британському Музеї.

Переклад:

»Погибне слава — вірна супутниця зброї русичів, які без трудно перемагають сусідні народи і без пролиття крові приєднують цілі народи, якщо тепер соромно втечемо від ромеїв. І так із хоробрістю наших предків і з цією ідеєю, що сила русичів була до цього часу непереможна, будемо боротися по-мужньому за наше життя. У нас немає звичаю спасатися втечею на батьківщину, нам або жити переможцями або, довершивши знаменних подвигів, вмерти у славі«.

Ці славні бої під Деревустром (себто, Доростолом) принесли величаву, хоч і дорогою кров'ю лицарів оплачену перемогу Святослава над багатократно численнішими і краще озброєними арміями гордих ромеїв.

Варто підкреслити подані в записі Лева Діякона слова про те, що Святослав перемагав сусідні народи без кровопролиття і так же само, без кровопролиття, приєднував до своєї держави цілі країни. Суверенність України вже тоді була притягаючою силою для довколишніх народів і племен, як запорука їх розцвіту і волі під світлим володінням київських князів.

Тож безсмертна слава Святослава і його воїнів.

Пригляньмося, з черги, як виглядає той світлий момент у записі нашої хроніки.

»Рече Святослав:

— Нам уже нікуди діватися. Хочемо чи не хочемо, мусимо прийняти бій. Отже, не осоромимо Руської землі, а ляжемо тут кистями, бо жертві сорому не знають. Якщо втечемо, то буде нам сором. Отже, не втечемо, а станемо мужньо до бою. Я буду боротися попереду вас. Якщо поляже моя голова, тоді самі турбуйтеся про свої голови.

І відповіли воїни:

— Де твоя, княже, голова впаде, там і ми наші голови зложимо! І піднялися русичі до битви в бойовому ладі.

І була січа жорстока, і переміг Святослав, а греки повтікали.

І рушив Святослав у столицю (Візантії), розбиваючи твердині, які до сьогодні стоять порожні«.

У висліді цих боїв і перемоги Святослава, гордий візантійський імператор був знову примушений, вже не перший раз, скласти досить корисний для України торговельний договір. Для нас сьогодні зовсім зрозуміло, чому всі договори України з Візантією мають, передусім, торговельний характер. В основі багатства Києва та інших міст України була традиційно вільна торгівля з усіма країнами. Волю і безпеку цього жвавого міжконтинен-

тального і міжморського торговельного руху забезпечували потужність зброї і права всієї України. Візантія накладала високі торговельні мита і диктувала на товари такі ціни, що були корисні тільки для неї.

Перемир'я і договори Візантії були віроломні. Так і після перемир'я і договору із Святославом, вона, разом із «миром» любови, зрадливо, через своїх болгарських сателітів, намовила печенігів напасти на князя Святослава, як він буде вертатися із своєю казковою даниною, але з послабленим кількісно своїм лицарством.

Тут треба зазначити, що українські історики недооцінюють ворожість Візантії супроти України, дарма що про це свідчать самі візантійські джерела.

Збройні походи Святослава це не була просто охота збройних завоювань, а глибока мудрість, що тільки міцна зброя примусить і навчить сусідів, в тому й Візантію, поважати і шанувати українську суверенність.

Святослав загинув як великий і безсмертний герой. Це був відважний, розумний князь-полководець, що відзначився в історії України як єдина й неповторна постать.

Землі хозарів, в'ятичів, ясів і касогів, що їх Святослав зайняв і приєднав до України, ще не були впорядковані й український княжий лад там ще не був закоренився. На тих просторах гуляли ще нікчемні орди печенігів, що дуже радо приймали заохочування сусідів України до нападів і грабунку. І саме в бою з цими дикими ордами впав Святослав, один з найбільших героїв Руси-України.

Великої і могутньої Української держави Володимира Великого не було б без попередніх подвигів і організаційного досвіду армій Святослава, так само, як і перемога Святослава над ромеями не була б можливою без попередніх подвигів князів Олега і Ігоря. А головне: держава Володимира Великого була б неможлива без добре організованої військово-гريدницької дружини з усіх соборних земель України, а навіть із країн сусідніх народів, що бажали поєднати свою долю з долею великої української нації.

Тому слід вільним українцям у цілому світі пригадати собі великий заповіт Святослава, що волю, державність і суверенність устанавлюється тільки власними силами, героїчними зусиллями цілих поколінь, що живуть на протязі багатьох століть.

Але ця сила нації мусить бути неабияка. Це напружена воля цілих поколінь, рішених на життя і смерть, вірних ідеї, героїчних.

Лицарі Базару в обличчі смерті, що дивилась їм у вічі з ворожих кулеметів, могли ще врятувати своє життя, якби були зреклися самотійности України і своїх ідей. Але вони відкинули вороже ярмо і чужі ідеї. Вірні традиції лицарів Святослава, воліли вмерти, довершивши героїчного чину. Перед своєю смертю відповіли катам співом: «Ще не вмерла Україна».

Так само тисячу років тому з уст умираючих лицарів Святослава, що падали в бою з прегордими ромеями чи дикими ордами, лунав клич:

— Слава князеві Святославу!

І цей передсмертний зов лицарів Святослава мусимо почути й тепер з глибини тисячоліття, бо це клич безсмертної душі українських лицарів. Боротьба за ідеали української нації триватиме так довго, як довго не виявиться остаточною перемогою безсмертна вищість українського лицарського ідеалізму.

Нам, українцям, не треба саги про Нібелюнгів, щоб висловити мрію, що колись, може, в історії появиться лицар-спаситель, вільний від влади золота і темних сил над ним, а через нього і над історією. Такі лицарі вже існують в історії України, втілені в постатях князів, їх вірних дружинників, козаків, провідників чи безсмертних борців Української Визвольної Революції. Тому нам запевнена в історії перемога, як тільки наша нація, як цілість, усвідомить собі свій ідеал і на його основі творитиме власний новий лад і такий же лад в історії людства.

Хто ж були ті лицарі Святослава, що перемогли ромейських легіонерів під Доростолом? Це були сини української нації, з усіх городів і сіл, з усіх земель соборної України, з усіх родів і племен, а також із споріднених із нами країн, що злетілися до Києва на бойовий клич Святослава. Отже, це не були лицарі одного чи кількох родів; це не були і наємні гвардійські війська, а були це лицарі цілої нації у її великому поході крізь тисячоліття.

Тому ми так нерозривно пов'язані з минулим тисячоліттям, як спадкоємці безсмертної слави Святослава, величної цілої історії України — первісної, старої княжої доби, козацької держави і найновішої доби, позначеної героїчним змаганням із найбільшим ворогом людства. Це нам, українцям, припала важка, але одночасно й почесна боротьба в історії людства з найбільшими й найгрізнішими темними силами світу.

А найміцніше ми пов'язані з нашим минулим тим високим ідеалом всенаціональної дружності і братерства всіх тих, що своє життя кладуть на вівтарі святої ідеї.

Хоч змінилися деякі поняття і зовнішні обставини, але той самий зов історичної свідомости кличе нас продовжувати боротьбу цілих поколінь і здійснювати нашу національну місію. Особливо українська молодь на чужині мусить бути свідомою того, що вона дістала в спадщину від своїх предків, до якої належать не тільки трагічні сторінки нашої історії, а й періоди найбільшої слави і величчя української нації. Ці славні періоди нашої історії є також доказом втілення в життя нашої ідеології тоді, коли вона жила в чині цілої нації.

Тому 1000-ліття подвигів Святослава Завойовника, цей наш славний історичний період, треба вшанувати цього року відпо-

відним всенаціональним відзначенням. А разом із тим це буде боротьба за вищий рівень історичної свідомості нації, зокрема за свідомість її переємства цілої історії України та за відчуття обов'язку продовжувати боротьбу за цю велич історичної спадщини.

Це буде також боротьба з тими залишками рабства і опортунізму, з утопічними ідеями тих, яким усе ще сниться чужа ласка, які усе ще безупину хочуть допасовуватися до кожного моменту, кожної примхи, моди чи слабости чужинців.

Це буде також боротьба за відвоювання нашої історичної спадщини, яку наш ворог намагається загарбати разом з нашою країною і показати світові як спадщину й історію Московії.

Це буде боротьба і за відновлення духа братерства та лицарської дружності в рядах наших комбатантських організацій. Бойовий дух лицарства Святослава хай горить у серцях усіх наших вояків, колишніх і теперішніх, щоб наше вояцтво пам'ятало, що не час спочивати на лаврах минулих боїв, не час лише споминами підтримувати традиції і шукати розваги для душі й тіла за чаркою горілки чи на пишних бенкетах, бо Україна далі в неволі і головним його завданням є продовжувати визвольну боротьбу й докласти всіх зусиль, щоб досягнути перемогу. Самих святкових декларацій замало, тут треба справжнього вояцького, лицарського чину.

Тож збудім у собі приспані лицарські чесноти, зміцнім свою любов до України і вірність її ідеям, а понад усе погорджуємо дочасним добром, що робить людину невільником золотого тельця. Збудім у собі свідомість безсмертної душі лицаря і її дійсного зв'язку з духовістю цілої України. А тоді не буде в нас і сумнівів у нашу перемогу.

Так розумів націю і наш, не всім зрозумілий, безсмертний пророк Тарас Шевченко, коли писав своє послання «живим, мертвим і ненародженим». Тому й писав він у своєму «Заповіті», що дух його не залишить України, аж поки вона не стане вільною, а це станеться тоді, коли кров ворожа спливе Дніпром у сине море, море русичів Святослава.

І справді, ми й досі відчуваємо присутність його духа. Тільки свідомість нашу треба поглиблювати і правдиво вивчати нашу історичну спадщину. Пам'ятаймо: слово Шевченка — це «ножі обоюдні», що «розпанахають погане, гниле серце, трудне, і вицідять сукровату, і наллють живої козацької тої крові, чистої, святої».

Щойно тоді оживе в наших серцях свідомість переємства величі й слави України Святослава, Володимира, Ярослава, Мономаха, Хмельницького, Мазепи, Шевченка. А з тої свідомості постане й нова сила, що відродить велич і славу України.

Проф. д-р Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

(Продовження, 2)

ШЕЛЬСЬКА КУЛЬТУРА І ЇЇ ДОБА

Шельська культура характеризується крем'яним знаряддям. Люди, очевидно, знайшовши круглуватий, зверху гладкий кремінний ріняк, оббивали його другим кременем, щоб він став з одного кінця шпичастим, а з другого — гладким, таким, що його можна було тримати в руці, не пошкодивши її. Французи звать такий інструмент *«Coup de poing»*, а німці — *«Faustkeil»*. Ми можемо назвати його кулачним шпичаком або просто кулачником.

Ця культура названа шельською тому, що такі людські знаряддя знайдено вперше біля містечка Шель у Франції. В Англії подібні знаряддя знайдено на півдні, 32 км. від Лондону. Тут лежав старий правдивий шельєн (себто предмети шельської культури), а разом із ним — кістки старовинного слона, гіппотама, меркового носорожця, дикого бика, шляхетного оленя і ведмедя. Знайдено також шкаралупи таких слимаків, що тепер, як і гіппотами, водяться тільки в теплих країнах — у Єгипті та Сирії. В Україні шельської культури не знайдено.

Отже в Англії, як і у Франції, шельська людина жила тоді, коли там було тепло (тільки тоді могли жити гіппотами), себто — в міжльодовому періоді. Такі самі знаряддя зустрічаємо і в Азії — в Японії, Індо-Китаї і в Індії, а також в Африці — в місі Доброї Надії. Це дуже важливе, бо воно показує однаковість людства у старі часи на всій цій величезній площі та однакову його ментальність.

АШЕЛЬСЬКА КУЛЬТУРА І ЇЇ ДОБА

За шельською культурою приходить ашельська культура, відкрита біля містечка Сен Ашель. У цій культурі обробка кременя значно поліпшена, знаряддя тонкі, оббиті по цілій поверхні, але їх загальні контури, як і призначення, для якого вони служили, лишилися ті самі. Дуже можливо, що ручна частина ашельських кулачників була запущена смолою і вставлялася у дерев'яне держално.

Фавна, себто звірі, кістки яких знайдено біля ашельських кулачників, уже інші, ніж були за шельської культури. Гіппотами, старовинні слони і меркові носорожці вже зникли і на їх

місці з'являються звірі, які видержують холодний клімат — мамут (довгошерстий слон) і сибірський (шерстистий) носорожець. Зміна клімату, як бачимо, відбувалася дуже поволі, мабуть протягом кількох сотень людських поколінь. Теплий клімат перейшов у м'який лісовий клімат із листовою, переважно, рослинністю, як на це вказує ряд черепашок певного роду слимаків.

Ашельський період ділиться на два підперіоди. Це стверджено цілком стратиграфічно, наприклад, це доказав В. Gummont у Сен-Ашелю. Стратиграфічно — це значить геологічно, на основі на шарування порід землі, в яких лежали знаряддя тодішньої культури. Звичайно, нижчі верстви землі — старші, верхні — молодші.

З кінцем ашельського періоду настає новий, четвертий і останній, крижаний період. В західній, центральній і східній Європі знову постають тундри і степи.

МУСТЬЕРСЬКА КУЛЬТУРА І ІІ ДОВА

Коли наступили сильні холоди, люди ховаються у печерах, які дають їм цілком певний постійний захист від вітру й морозу. В деяких глибоких печерах у Франції маємо постійну температуру — приблизно, $+8^{\circ}$ Ц. І саме в таких печерах ховалися тодішні люди, залишивши по собі купи кісток тих звірів, що служили їм за харч. В цей холодний період витворився новий культурний ступень, що зветься мустьєрським, від містечка Мустье (Le Moustier), біля якого, в печерах, вперше знайдено цю культуру.

В цьому періоді також трапляються ще ручні клини, але вже менших розмірів, ніж в ашельській добі. Крім того, появляється багато нових типів знаряддя. Наприклад, гостроконечники і шкребачки, потрібні для обробки костей, і знаряддя з кісті. Кістки, всередині яких міг бути шпик (кістковий мозок) — розбиті, бо цей шпик був улюбленою їжею тодішніх людей. Але він міг також служити як лікарство або олія до ламп.

Тепер крем'яне знаряддя вже робилося не тільки з цілого ядра; ядро розбивали і з його кусників робили шкребачки або інші інструменти.

Головним заняттям чоловіків мустьєрської доби було ловецтво. Як показують знайдені кістки, найважливішими ловецькими звірями були: дикі коні, тури і бізони, північний олень, мускусний бик, кам'яний козел і сарна. Останні знаходяться рідко. Потім знаходяться ще кістки мамута, печерного і сірого ведмедів. З хижаків — печерний лев, печерна гієна, вовк, льодовцевий лис, звичайний лис і росомаха (хижа тварина з родини куниць).

Очевидно, що вже тоді в людини розвивалися деякі релігійні почуття, бо в той час починають ховати мерців і виникають певні

похоронні звичаї. А. і С. Буйсоні та Л. Вардан в 1908 році відкрили біля села Шапель о Сентс рештки похорону. В ямі (1,45×1×0,3 мет.) знайдено мерця з піднятою догори правою рукою. Біля нього були кремінні вироби пізньомустьєрських типів: дегенеровані кулачники, шпичаки, шкребаки, разом до 1000 штук. Знайдені кістки виявили таку тодішню фавну: сибірський носорожець, північні олені, дикі коні, кам'яний козел, байбаки, лиси, вовк, дикий кабан, дика коза, борсук. Над покійником була верства землі, завгрубшки 30-40 см, і саме в ній були кістки звірів та кремінні вироби, перемішані з землею. Кістяк лежав на спині, а при ньому були кусники охри і бізонові кістки.

Французький археолог-палеолітик Пейроні в 1909 році також відкрив такого покійника біля с. Феррасі. Він скликав цілу комісію, в якій брали участь Капітан, Буль, Картальяк, Брейль і Буйсоні. Кістяк лежав на спині, а навколо нього були вироби з мустьєрської доби. Там же, але рік пізніше, Пейроні знайшов ще один кістяк, жіночий, також з мустьєрської доби. Пізніше у Франції знайдено багато рештків мустьєрських похоронів.

Всі три згадані культури належать до т. зв. старшого палеоліту, що досліджений особливо на території Франції. Але й на інших теренах — Англії, Німеччини, Австрії, Польщі, Росії і України — є такі самі знахідки. Особливо цікаве відкриття зроблено в печері Крапіні (Хорватія), в горах над ріками Дравою і Савою, де ріка Крапініца протікає вузькою долиною і впадає у Саву вище Загребу. Цю печеру розкопав у 1895-1905 роках Горяновіч-Крамбергер. Знайшов у ній вогнища, в яких були припалені кістки печерних ведмедів, меркового носорожця, прабиків, а також людські. Знайдено кістки з десяти людських істот, від дворічних дітей до дорослих людей. Це свідчить про канібальство; людські кістки були розколені, бо з них витягнуто кістковий мозок. Крім кісток згаданих звірів, знайдено ще кістки бурого ведмеда, вовка, видри, куниці, дикого kota, байбака, бобра, хом'яка, дикого коня, дикого кабана, гігантського оленя, шляхетного еленя і лося. Найбільше було кісток меркового носорожця, тура і печерного ведмеда. Знайдено до тисячі кусків кременю, кварциту, яспісу, опалю і халцедону різних форм. Між ними найстаранніше виготовлені численні шкребачки і, рідше, шпичаки та клинки. Доба крапінської культури викликала багато спорів, але в кожному разі вона належала до старшого палеоліту.

Один із найвизначніших палеолітиків Обермаер спочатку відносив крапінську культуру до кінцевого мустьєрену, але потім прийшов до висновку, що вона належала до шельського періоду, що стверджує присутність меркового носорожця, якого не зустрічається у жоднім холоднім кліматі, особливо таким, який від-

повідает мустьєрській добі. На думку Обермаєра, крапінська індустрія стосується до доби пізньоашельської¹⁸.

В Німеччині старий палеоліт було знайдено в Таубаху і Ерінгсдорфі біля Ваймару. Розсліди тут робили в долині річки Ільму.

Типова мустьєрська культура була знайдена у Вел. Британії, Франції, Іспанії, Німеччині, Швейцарії, Італії, Польщі, Чехо-Словаччині, Югославії, Україні, в Криму, Сибірі, Малій Азії і Палестині. Типовими мустьєрськими знаряддями є бічні шкребачки, вістря, скалки.

У Франції мустьєрська культура розділяється на три ступені. У виробках найстаршого ступеня є багато форм попередньої ашельської культури, напр., кулачне вістря, тільки меншого розміру, часом трикутне. В середньому мустьєрському ступені вони вже рідкі, а інші вироби кращі й багатотипові. У третім, верхнім ступені кулачники зовсім зникають і появляються тільки одноманітні серії малих, чисто зроблених бічних шкребачок і шпичаків.

Череп мустьєрської людини характеристичний тим, що його підбровні дуги виступають наперед і утворюють ніби дашок над очима. Чоло низьке і спадисте, верхня губа дуже довга, нижня щелепа не має підборіддя, нагадуючи звірячу (мав'ячу).

Мустьєрські, себто неандертальські кістяки знайдено в багатьох місцях: у Неандерталю — череп, у Спі (Бельгія) — два кістяки, в Ля Шапель о Сен (Франція), в Ля Кіна (Франція), в Кіік-Коба (Крим) — два кістяки, в Тешік-Таш (Центральна Азія), в Палестині — один череп.

Таким чином, як бачимо, неандертальська людина (*homo primigenius*) жила на широкому просторі — від Франції на заході до Центральної Азії на сході, і до Палестини на південному сході. А її знаряддя показують, що ця людина займала і цілу Україну й Сибір до Афонтової гори біля Красноярську на р. Єнісей.

Франція з її ясними формами старшого палеоліту не мала жодного льодовика, а Німеччина з її ясними льодовиками не мала французьких культур.

В Польщі старший палеоліт відкрито в печері Океанік, у Вержховській мамутовій печері, в Пекаржах напроти Тиньца і в Надгальонській печері. Знайдений тут головний тип виробів — це ручне вістря і шкребачки з крем'яних уламків. Оббиті вони тільки з одного кінця, отже є типу мустьєрського.

В печері Темній, в Ойцові над р. Прудником, відкрито вироби пізньоашельського типу з теплою флорою (дуб, ясен). Тут із Заходу, із Франції, прибула пізньоашельська людність, яка змішалася з тубільцями. Знаряддя подібні до виробів, що знайдені у Франції і в Німеччині.

¹⁸) Obermaier: "Der Mensch", стор. 158.

В Україні старший палеоліт відкрито в багатьох місцях. Цікаво, що в Криму найстарші вироби належать до типу мустьєрського, але з традиціями ашельськими. Але в Україні та в цілій Східній Європі ще й досі не знайдено шельських виробів, може тому, що третій (максимальний) льодовик знищив усі сліди, які могли свідчити про присутність шельських людей. Загально ж, шельські вироби знайдено тільки там, де були сприятливі умовини, особливо в печерах.

Раніше трималися погляду, що солютрейська культура ішла зараз після мустьєрської, потім Брейль, один із найвизначніших французьких палеолітиків, доказав, що за мустьєрською культурою ішла оріньяцька культура, а потім солютрейська, принаймні у Франції. В 1924 році на Угорщині він знайшов старший ступень солютрейської культури, що відповідає солютрейським виробам, знайденим у французькій печері Фонт-Роберт, або, може, ще й ранішим. Але Єфименко¹⁹ на основі знайдених виробів в Тельманській стоянці біля Вороніжу вважає, що й солютрейська культура почалася разом із кінцем мустьєрської, як і оріньяцька. Отже, з того виходило б, що солютрейська і оріньяцька культури одночасні, тільки техніка їх знарядь відмінна. Оріньяцькі крем'яні вироби ретушовані оббивкою, а солютрейські ретушовані відтисканням кременя на твердому дереві або кістці. Ці дві культури існували наприкінці вюрмського льодовика і весь час за ахенського потепління. Але коли настало бюльське похолодіння, у Франції з'являється нова культура т. зв. мадленська²⁰. Цей бюльський період у Франції характеризується появою рена, себто — північного оленя, який, звичайно, живився тундровим мохом, відомим тепер, як ісландський мох.

Старший (нижній) палеоліт існував, мабуть, і на Московщині. Це ніби підтверджує новими знахідками геолог Громов, який на північному сході від кордонів України, знайшов крем'яні інструменти мустьєрського типу. Вони лежали під мореновими відкладами ріського льодовика біля села Неготино, Орловської губернії.

Цікавим є твердження Громова і Воеводського, що мустьєрські знаряддя лежали під мореною ріського льодовика, бо з того виходило б, що принаймні початок мустьєрської доби належить до теплого міндель-ріського льодовика. На жаль, бракує ще кістякового матеріялу на цих північних стоянках і немає повної певності в самім геологічному визначенні цієї ніби ріської морени, отже треба чекати дальших підтверджень геологічного визначення згаданих мустьєрських стоянок.

¹⁹) П. Єфименко: «Первобытное общество», 1938, стор. 351.

²⁰) Burkit: "Prehistory", Cambridge, 1921, стор. 232.

Знайдене знаряддя нижнього палеоліту в ще одній місцевості на північ, а саме біля Ржева на верхній Волзі, викликає великий сумнів у деяких учених. Принаймні Єфименко відносить ці ржевські знахідки до неолітичної доби. Є вістки, що в Самарській губернії знайдено кулачник типу ашельського, але вони вимагають ще перевірки.

Таким чином в Україні є такі мустьєрські стоянки:

1) В Криму: Кіік-Коба, Вовча печера, біля с. Мазанки, печера Чукурча і Кош-Коба недалеко Симферополя.

2) На березі Чорного моря і на Кубані: Яштук, гора біля Сухума, Кіурделе, біля Нового Атому, Очемчірі та стоянка Ільська на Кубані.

3) В басейні річки Донця: стоянка Деркул.

4) Над Дніпром: стоянка Кодак.

5) Над Десною: стоянка Пушкарі, урочище Язви і стоянка Чулатів III.

Я подав тільки такі стоянки старшого палеоліту в Україні, які не викликають сумніву в тому, що вони походять із старшого палеоліту. Про окремі, випадкові знахідки ніби шельського або ашельського типу на території сучасного ССРСР, не можна нічого певного сказати.

Мустьєрська культура, що знайдена в багатьох місцях на українській території, досить добре досліджена, особливо Бонч-Осмоловським у Криму. Новим є те, що ця мустьєрська культура була відкрита тепер не тільки на півдні України, в Криму, де вона мала печерний характер, а також і далеко на півночі України — Чулатів на Десні, лівій притоці Дніпра в Чернігівській губернії, і навіть далі на північ, уже за кордонами України, біля Неготина, Орловської губернії, приблизно, на 52⁰ північної ширини. А тут же немає ні печер, ні гір; терен степовий.

Загально висловлюється погляд, що мустьєрська (неандертальська) людина жила переважно в печерах. На основі цього, звичайно, й саму мустьєрську людину вважається за людину нижчого ступеня розвою у порівнянні її з людиною оріньяцькою. Знахідка мустьєрської культури далеко на півночі, на степових просторах, показує, що неандертальська людина могла жити не тільки в печерах, а також і на відкритому просторі. Все ж таки з остаточними висновками треба зачекати, поки і європейські вчені висловлять свою думку.

Найновіший перегляд палеоліту в ССРСР є в книзі Голомштока »The Old Stone Age in European Russia« яким, головним чином, я користувався. Про нижній палеоліт Голомшток висловлює думку, що в кримських печерах Кіік-Коба і Чукурча знаходиться мустьєрське знаряддя з ашельськими традиціями, а на річці

Деркулі — мустьєрська культура, яка відповідає клясичній європейській мустьєрській культурі (такої ж думки і Єфименко).

Культури ж Вовчої печери і Ільської стоянки є гібридами клясичної мустьєрської культури, деркулівського типу, з мустьєр'еном ашельської традиції, що знайдений у Кіік-Коба і Чукурчі. Натомість культура Шайтан-Коби є переходом від мустьєрської до оріньяцької культури, бо там появляється правдива скалкова техніка.

Громов датує ці стоянки геологічно від другої половини ріссь-вюрмського льодового періоду до часу максимального розвою вюрмського крижаника. У відкритих стоянках цей період характеризується степовою фавною, а в печерах Криму — великою кількістю великорогих оленів. Отже виходить із того, що південні мустьєрські стоянки належать до пізнішої мустьєрської культури.

З другого ж боку, Воеводський, а також і Громов, відносять відкриті на півночі в Чулатові і Неготині стоянки до доби значно ранішої. Вони кажуть, що знайдене там знаряддя лежало під рісською мореною. А це значить, що ці знахідки раніші на півтора геологічного періоду, себто посуваються у глибину віків до другого міндель-рісського міжкрижаного періоду, в порівнянні з південною мустьєрською культурою. На жаль, ми не маємо оригінальних праць Громова і Воеводського. Користуємося лише працями Борисковського і Окладнікова, отже невідомо, як і що саме знайшов Громов і Воеводський.

Згідно з прийнятою у большевиків концепцією однолінійного розвитку культури з запереченням мандрівок народів, Єфименко твердить, що такі стоянки, як Абрі-Оді у Франції та Шайтан-Коба в Криму рішуче доказують безперервний ланцюг розвою від мустьєр'ену до верхнього палеоліту²¹. Але антропологічна різниця між черепом неандертальської (*homo neanderthalensis primigenius*) і кроманьйонської (*homo sapiens*) людини така велика, що Єфименко мусить для пояснення придумати вже надто червоними нитками шиту теорію дегенерації від кровозмішання у неандертальської людини, а така теорія вже не витримує критики. Подібний погляд на безперервний розвій людини висловлює і Мещанинов, один із найздібніших послідовників Марра, у своїй праці «Палеонтологія і гомо сапієс». Кроманьйонську людину він вважає прямо потомком неандертальської.

Бонч-Осмоловський, щоправда, здержався від таких натягнених євгенетичних пояснень і пише: «В світлі теперішньої науки неандертальська людина відрізнялася фізично від модерної людини, і в

²¹) Єфименко: «Передродовое общество», 1936, стор. 261.

порівнянні з останньою була дуже обмежена своїми функціональними можливостями»²².

На основі студій кісток руки кістяка з Кіік-Коби, Бонч-Осмоловський каже, що структура цієї руки внеможливіювала неандертальській людині робити тонкі ножоподібні клинки, обробка яких вимагала дуже акуратного удару. Саме з цієї ж самої причини неандертальська людина не вживала і металюного списа і вміла тільки проколювати (колоти) списом.

В користь теорії прямого переходу неандертальської людини в оріньяцьку покищо немає жодних серйозних доказів.

В 1936 році в Новгороді Сіверському була відкрита цікава палеолітична стоянка. Там, крім кістяків мамутів, носорожців та інших звірів, знайдено сотні кістяків т. зв. лемінгів, присутність яких доказує, що в тому місці існувало тоді максимальне похолодіння. Цікава, крім цього, є знахідка т. зв. гігантолів, себто великих крем'яних сокир, довжиною до 45 см і вагою до 10 кг.

Але вернуса ще до кіік-кобської людини. Наш земляк Бонч-Осмоловський, студіюючи руку тої неандертальської людини, ствердив, що ця рука була подібна до лапи, отже нею не можна було схоплювати і стискати знаряддя. Значить, що неандертальська людина нездібна була і лазити по деревах. Одночасно Бонч-Осмоловський висунув теорію, що не тільки прапредок людини, а й спільний прапредок людини і антропоморфів (людиноподібних істот) не мав руки, пристосованої хапати (схоплювати), а це значить, не був «вузько-спеціалізованою» істотою для життя на дереві. Крім цього, Бонч-Осмоловський висловив думку, що рука тієї людини нездатна була виробляти тонші крем'яні знаряддя і, позбавлена властивостей людської руки, не могла перетворюватися в руку, яку має «гомо сапієнс». Ця теорія Бонч-Осмоловського йшла в розріз із прийнятою в СРСР теорією Єфименка, який намагався довести, що рука неандертальця могла перетворитися в руку людини, відмінної від тварини (homo sapiens). Через свою «ересь» Бонч-Осмоловський був засланий на північні роботи в тундрах.

Старший палеоліт знайдено ще в Узбекистані, в області верхньої Аму-Дарії. Тут знайдено мустьєрські знаряддя в двох сусідніх печерах: у Тешік-Таш і в Армір-Темір (район Байсум), а також біля міста Самарканду. Ці знахідки заслуговують на особливу увагу тому, що вони виявлені в Середній Азії вперше в 1938-1939 роках, а також тому, що в Північній Азії в печері Тешік-Таш були відкриті останки неандертальської людини, а саме — похорон дитини.

²²) Бонч-Осмоловський: «Проблема комплексного изучения четвертичного периода». Сооб. Госуд. Акад. истории матер. культуры, 1932.

Отже, присутність неандертальської людини доказана як на основі культури, так і на основі остеологічного (наука про кістки) матеріалу. Так у цілій Евразії були люди неандертальської раси. В 1893 році Савенков на Афонтовій горі знайшов серію кулачних шпичаків у глиняній верстві на лівім березі Єнісею, на захід від Красноярську. Біля них були кістки мамута, бізона і північного оленя. Це показує, що неандертальці досягали і ріки Єнісею.

Тейлор ще в 1869 році писав, що між палеолітичними знахідками в Індії і в Англії немає жодної різниці: індійські кулачні шпичаки вироблялися переважно з кварциту, а не з кременю, мають мигдалову або дискову форму. Їх знайдено в області Інду в Санкарі і в Корі, на північ від Гайдерабаду, а в області р. Гангу — в Райпурі, Банді, Каймурі, де вони лежали в правдивім дилювію (відпади останньої льодовикової геологічної доби). Їх знайдено також і в північній Індії — в Баллярі, Нелльорі, Мадрасі та інших місцях. Вражає те, що грубі шельські клини з Мадрасу обточені, а тонкі ашельські так само необточені, як і знайдені в Західній Європі. Ще далі на схід нам відома шельська культура в Індо-Китаї і в Японії. З тим саме в'яжеться і погляд на подібність людства і його ментальність у такій далекій прадавнині на всім згаданім широчезнім просторі.

Старший палеоліт є також і в Сирії, особливо в околицях Єрусалиму. Тут знайдено багато оббитих мигдалоподібних кулачків, мустьєрські вістря, типові свердли і шкребачки. Всі типи цих знарядь відповідають європейським. Біля Назарету і Віфлеєму знайдено ательє. Багаті ашельські стоянки знаходяться біля Генісаретського озера. Є вони також в північній Сирії і Фенікії. Крем'яний, сильно патинований матеріал належить до мустьєрської культури.

Печера Текіш-Таш знаходиться 20 км на північ від Басуру в Узбекистані. Тут знайдено неандертальський скелет дитини. Дебец дав такий антропологічний опис цієї печери: вона знаходиться в ущелині ріки Турган-Дарія, 400 метрів вище течії води. Це навіть не печера, а широке прикриття під скелями. Тут знайдено верстви п'ятьох культур, відділених одна від одної стерильними, дуже різними структурою шарами. Крем'яне знаряддя — клясично мустьєрське. Згідно з твердженням Окладнікова, це знаряддя, як і фавна, однорідне в усіх верствах. Звірі такі ж самі, як і сьогодні. Тут знайдено кістки дикої кози, сибірської кози, дикого кабана, кінські, леопарда і кістак щуки. Клімат, очевидно, був такий самий як і сьогодні. Людський кістак був зверху під першою археологічною верствою. Навколо нього лежали роги козла. Видно, що це був похорон, але потім кістки були легко зрушені, їх багато бракувало або були знищені. Череп був розтритий на понад сто кусків. Кістак належав хлопчикові, приблизно, десятирічному. Дебец, студіюючи цей кістак, порівнював

його із теперішніми дитячими кістяками. Вмістимість черепа цього малого неандертальця значно більша від теперішніх. В теперішніх дітей чоло більш вертикальне. Над орбітами очей неандертальця виступають, мов козирок, підбровні дуги — головний доказ неандертальства. Череп сплюснений, чоло спадисте. Якщо реконструкція Дебеца правильна, то його досліди дуже цікаві й підтверджують досліди Буля відносно конструкції неандертальських черепів.

Згідно з твердженням Громова, палеолітичні стоянки в СРСР належать до молодшого палеоліту і охоплюють геологічний період, який починається після максимального розвитку вюрмського льодовика і початків його відступу²³.

Форми знаряддя послідовних розвоєвих фаз відповідають, більш-менш, формам західньо- і центрально-європейських знарядь тих самих фаз. Єфименко весь час застосовує до своїх знахідок порівняння з французькими стоянками і, здається, досить слушно. Подібно робить і український учений М. Рудинський. Проте не всі вчені в СРСР роблять такі ствердження, деякі з них уживають цілком невідповідних термінів. Стоянку Костенки Єфименко порівнює з французькою культурою з Фонт-Роберт. Також і Л. Савицький порівнює Костенки з середньо-європейськими стоянками і відносить їх до молодшого оріньяку²⁴.

Подібність, а скоріше навіть спільність культур західнього і східнього палеоліту найкраще виявляється у формах культових предметів, що представлені статуетками жіночого божества (не Венери, як звичайно кажуть, а радше Деметри). В стоянці Костенки I маємо чотири жіночі фігури, з яких дві зроблені з іклів мамута, а дві інших — з каменя²⁵.

На цю спільність вказували у свій час С. Рейнах і Й. Баєр²⁶. Але потім ще було відкрито більше статуєток у землянці Гагарин на Дону. Тут знайдено чотири цілих статуєтки, три в кусках і сім незакінчених²⁷. Одна з цілих статуєток дуже нагадує статуєтку віллендорфську своєю грубістю і присадкуватістю. Проте інша з них відрізняється типологічно тим, що в неї руки не складені на грудях, а підняті вгору в оральній позі. Це найстарший тип

²³) Голумшток, цит. праця, стор. 450.

²⁴) Ludwik Sawicki: "Materiały do znajomości prahistoriji Rosiji", Poznań, 1926. Przegląd Archeologiczny, t. III, st. 28.

²⁵) S. Reinach: "Une nouvelle statuette feminin". L'Antropologie XXXIV. Paris, стор. 346-350.

²⁶) J. Bayer: "Die eiszeitlichen Venusstatuetten". Die Eiszeit. Bd. I. 1924. Seite 165-168.

²⁷) Golomshtok: Op. cit., pp. 324-327. Pl. XXIV, XXV.

оранти. Дві інші, незакінчені, відрізняються своєю худістю — вони високі й тонкі, значно тонші, ніж відома вістоніцька статуетка, відкрита Абсолоном у Моравії²⁸.

Отже релігійні поняття були аж дуже однакові як на Заході, так і на Сході.

Але, крім схожості в мистецтві та ідеях, існують і відмінні, і то саме в мистецтві. Наприклад, у верхньооріньяцькій стоянці в Мезіні на річці Десні (Чернігівська губ.) було знайдено багато оздоб з іклів мамута, орнаментованих геометричними зорами. Особливо вражають браслети орнаментовані меандрами²⁹. Отже розповсюджений погляд, що меандр, мовляв, уперше був винайдений греками, не відповідає дійсності.

На жаль, палеоліт в СРСР не зведено в систему і неопубліковано палеолітичних дослідів так, як належить. Різні твердження окремих дослідників дуже слабо ілюстровані, часто викликають великі сумніви, тому їх не можна основно проаналізувати. Часто трапляються і великі розходження в датуваннях. Наприклад, Городцов, що в 1929 році досліджував «Постніков Овраг» в Самарі над Волгою, відніс його до пізнього мадлену, а Єфименко, що також робив дослід в цьому місці, обидва знайдені там горизонти відніс до раннього неоліту³⁰. Менгін знахідки в ст. Костенки II і III вважає за дегенерований оріньяк, а Єфименко зараховує це знаряддя до культури мадленської доби.

Деякі надто категоричні твердження про знайдені знаряддя під час розкопів без подання їх фотографій також викликають сумніви. Наприклад, Борисовський твердить, що він відкрив велику палеолітичну землянку, на дні якої помітні якісь ямки і ознаки вогнищ (випалена земля). Землянка, розміром 50 кв. мет., викликає сумнів, але коли б була подана з неї фотографія, то в це можна б повірити. Дослідники розкопів над Дністром ніби відкрили аж шість землянок, у яких були сліди покрівель, дерев'яних бальків і, навіть, димоходів. Городцов подає і рисунок, який показує стелю, складену з рівненьких горизонтальних бальків³¹. Можна сумніватися, чи Городцов справді бачив у розкопаній землянці сліди дерев'яних бальків, бо це ж розкопки неоліту і за такий довгий час дерево не могло зберегтися.

Єфименко в ст. Костенки I знайшов дві ями овальної форми. Він каже, що дно цих ям положене на 40 см нижче поверхні долівки «житла». В обидвох ямах знайдено по кілька вогнищ

²⁸) Absolon: "An amazing paleolit. Pompei in Moravia". Illustr. London News, 1929. 30.XI. S. 936, 1936. 28.III. S. 547.

²⁹) Volkov Tt.: "Station paleolithique de Mezine". Congr. Intern. d'Anthropologie et d'Archeol. paraehist. XIV. Sesion 1912. Geneve.

³⁰) Golomshtok: Op. cit., p. 427.

³¹) Menghin: "Weltgeschichte der Steinzeit", Seite 173.

правильної круглої форми, стінки яких були випалені на червоно. У вогнищах знайдено грубий шар перепалених кісток. Єфименко висловлює думку, що кістки мамута, що їх знайдено в усіх стоянках, говорять про те, що це запаси для палива. Що кістки могли служити за паливо, то з цим можна погодитися, але не можна погодитися з твердженням Єфименка, що в с. Гонцях, де я відкрив багато кісток мамутів і інших звірів, були й вогнища. Я старанно шукав там слідів вогню на землі, але їх не знайшов³².

Треба сказати, що геологи і археологи в СРСР дуже енергійно вели свою працю рослідів і встигли зробити багато відкрить. Багато нового й цікавого відкрито в Сибірі та в Середній Азії, багато й на півночі європейської частини СРСР. Наприклад, Експедиція Інституту Історії Матеріальної Культури під проводом М. Талицького відкрила пізньопалеолітичну стоянку біля с. Остров, Пермського району, на річці Чусовій, недалеко її впадання в р. Каму. Знайдено тут скалки і пластини, дві шкребачки і кусок ребра мамута, покритий орнаментом. Але цікаво, що пізніше, в короткій замітці про цю стоянку, Кисілев пише, що знайдені тут знаряддя мають «ранньомустьєрську форму». Отже, тут є багато питань, які можуть бути висвітлені тільки дальшими розкопами і знахідками в цій області.

Оріньяцька людина дуже різко відрізняється від раси неандертальської, до якої належала людина мустьєрська. І коли Бонч-Осмоловський в кримських печерах з мустьєрською культурою знайшов і останки неандертальської людини, то ця культура мусить бути правдивою мустьєрською.

МОЛОДШИЙ ПАЛЕОЛІТ. ОРІНЬЯЦЬКА КУЛЬТУРА

В оріньяцькій культурі, крім згаданих уже довгих скалок-ножів призматичної форми, що їх знайдено в старшому оріньяку та в усіх його ступенях, є певна кількість і молодших типів.

Щоб ліпше уявити собі послідовність періодів, на які ділиться молодший палеоліт, доцільно розглянути результати розкопів молодшого палеоліту. Наприклад, розкопи абата Пара в гроті трилобітів біля Arcy sur Eure встановили такі верстви, починаючи зверху:

а) Неолітична верства.

б) Мадленська верства. Тут між знаряддям знайдено вирізані з лігніту скульптури жуків. Знайдено й кістяки північного оленя.

³²) Scerbakiwskyj: "Eine paleolitische Station in Honci". Die Eiszeit. Wien. Bd. III. 1926. Seite 106-116. Ця стоянка ідентична з опублікованою Городцовим під ім'ям «Гонци», бо він приїздив на моє запрошення подивитись на мої розкопи на початку праці. Потім я копав ще два сезони і він багато з викопів не бачив.

в) Переходова верства між солютрейською і оріньяцькою добами.

г) Молодша оріньяцька верства. Фавна тут представлена носорожцем і північним оленем. На шиферному ріняку були вигравіровані малюнки двох носорожців.

г) Старша оріньяцька верства з відомою крем'яною індустрією і просвердленими зубами звірів (для намиста). Тут знайдено і багато кісток північного оленя.

д) Верства з мустьєрською культурою.

Всі ці верстви разом були завгрубшки 6-ох метрів. Кожна верства була досить груба і кожну з них можна було добре відрізнити одну від одної. Подібна послідовність відкрита і в Іспанії, в Горнос де ля Пена (Hornos de la Pena) в 1910 році. Там, на самім споді, була мустьєрська верства, на ній — оріньяцька, на оріньяцькій — солютрейська, а на солютрейській — мадленська верства.

Таким чином послідовність тих палеолітичних виробів і культур вияснена цілком стратиграфічно і не викликає жодних сумнівів.

Вже пізніше оріньяцька культура була знайдена і в інших країнах. Професор Шмідт незвичайно докладно простудіював старшу й молодшу оріньяцьку культуру в Німеччині. Між іншим, він у 1912-1914 роках відбув дві великі подорожі по центральній Росії, Україні, Криму і Кавказі й також дещо розкопав. Його висновки такі: »Всі палеолітичні ступені культур, від пізньо-ашельської аж до мадленської діб, є з часу максимального зледеніння. Разом із тим встановлюється і їхня старість. Вони молодші від максимального ріського льодовика. Найвиразніше на це вказують знахідки в центральній Росії. Культурний характер згаданих палеолітичних стоянок показує дивну подібність з палеолітичним Заходом, лише мистецтво (пізньої оріньяцької культури, — В. Щ.) виявляє тут своєрідні високорозвинені форми«³³.

(Далі буде)

33) "Antropolog. Korrespondenzblatt". Band 50, 1919, st. 27.

Проф. Микола ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

(1941—1944 роки)

(Продовження, 2)

14. ПРАЦЯ БОЛЬШЕВИЦЬКИХ АГЕНТІВ

Коли большевики відступали з теренів України, то залишали своїх агентів, які мали діяти в німецькому заплілі. Такими большевицькими агентами на окупованій німцями українській території були люди з різних прошарків населення і різних національностей. Крім агентів-москалів, траплялися і українці, навіть і німці, що народилися в Україні в родинах німецьких колоністів, або такі, що добре вивчили російську мову. Всі вони були комуністами, хоч і траплялися між ними й некомуністи.

Як приклад, подам один випадок. В Київському політехнічному інституті 35 років працював проф. Володимир Петін. Він завідував катедрою і читав дисципліну «Опір матеріалів». В 1941-1942 роках я, будучи ректором цього Інституту, знав проф. Петіна як дуже доброго фахівця — вченого, порядну людину, зовсім не комуністичних переконань. За національністю — українець, але поглядами своїми більше малорос, тому й не зазнав большевицьких переслідувань. За німців активно працював у промисловому відділі Київської обласної управи. І ось цей Петін також виїхав на еміграцію і в 1948 році я зустрів його в Мюнхені. На моє запитання, чому він виїхав з України, бо йому ж, як людині малоросійського переконання, нічого не загрожувало, він оповів мені про те, що з ним було сталося, коли в 1941 році большевики відступали з Києва. В той час, як під Києвом велися бої щось впродовж трьох тижнів, большевики вивозили з Києва все, що могли, а багато українців по-звірячому нищили. Багато визначних українських інтелігентів, що не встигли сховатися, заарештовано і вивезено. Одночасно большевики вибирали людей, які мусіли залишитися і бути їхніми агентами в німецькому заплілі. Отже, тиждень перед опущенням Києва енкаведисти заарештували проф. Петіна і його жінку й посадили їх у тюрму в окремих камерах. На допитах, як розповідав мені проф. Петін, слідчий оскаржив його, що він, себто Петін, агітує проти советської влади. Петін відповів, що ніколи не займався антисоветською агітацією, працює в Політехнічному інституті вже 35 років і ніхто не робив йому таких закидів. Тоді слідчий запитав: «Отже, ви за советську владу чи проти неї?» Петін, очевидно, мусів сказати, що він «за советську владу». «А ви допомагаєте і будете допомагати советській владі?» — продовжував слідчий. Арештований відповів: «Так». Тоді слідчий змінив напрям розмови. Заявив, що советська влада тимчасово мусить залишити Київ. «Після нашого відходу — казав він — Політехнічний інститут відновить свою діяльність і

в ньому почнуть працювати вороги народу. Отже ви (себто проф. Петін) мусите залишитись в інституті та слідкувати, хто що робитиме і що говоритиме на професорських зборах. Все це будете записувати й передавати людині, з якою ми вас сконтактуємо». Так Енкаведе готувало проф. Петіну кар'єру звичайного препаскудного сексота. Петін оповідав мені, що він плакав і просив не доручати йому такого завдання. »Значить, — сказав слідчий, — ви проти советської влади, бо не хочете допомагати їй у біді?« Петіна знову посадили до тюрми, а день перед відходом большевиків слідчий ще раз покликав його до себе. »Ну що, надумався? Погоджуєшся?« — запитав слідчий Петіна. Петін казав мені, що він і тим разом із плачем ніби відмовився. Тоді слідчий вилаяв його московськими матюками і дав йому підписати заяву, що він нікому не говоритиме про те, що з ним було. Після цього Петіна і його жінку випустили з тюрми. »Ось чому я втік перед другим приходом большевиків«, — закінчив Петін.

Чи відмовився Петін, чи був таки за сексота, це в даному разі не має значення. Я подав цей приклад тому, щоб показати, як большевики вербували людей до агентурної праці на окупованій німцями українській території. Таких людей, як покійний уже проф. Петін, вони були залишили в Україні багато. Правда чи ні, Петін казав мені, що відмовився від позиції НКВД і тому виїхав на еміграцію. Помер у Мюнхені в 1950 році.

Ми повинні знати про це і на майбутнє бути обережними. В той час ми ще не були досить досвідчені в таких справах і часто довіряли людям тільки тому, що хтось називав себе українцем і добре володів українською мовою.

Було багато москалів, що співпрацювали навіть із німецьким Гестапом, а насправді ж були агентами НКВД і переконаними комуністами. Були й москалі-емігранти, ніби ідейні вороги комунізму, але й вони співпрацювали з німецьким Гестапо і помагали нищити українських націоналістів-патріотів.

Був і такий німець, що звався Бос. Він досконало володів російською мовою, оголосив себе ідейним ворогом комунізму і здобув довір'я у німців. Німці доручили йому організувати у Києві »Управління кадрів«, чи точніше — він сам організував це управління і повідомив німців про його існування. До цього управління Бос підібрав собі величезну кількість своїх людей. У списках управління були всі службовці — хто, де і на якій посаді працює. Президія УНРади знала, що німець Бос був стовідсотковим комуністом. За большевиків він був знаним слідчим в Одеському НКВД. Тепер він узяв собі за помічника українця-комуніста, що звався Ващенко. Він призначив його відати кадрами в Київській міській управі. Так большевики почали обплутувати своїми людьми всі установи, а тупі, наївні німці цього й не добачали.

15. МОЯ ПРАЦЯ В РІЗНИХ УСТАНОВАХ

Я був дуже переобтяжений працею, бо крім обов'язків голови УНРади я одночасно працював як професор і ректор Київського політехнічного інституту, який у своєму складі мав вісім факультетів. Було 200 професорів, 600 доцентів і асистентів, а крім них — ще й ляборанти. При інституті були також допоміжні установи: металургійний завод, електро-технічні

майстерні та інші. Ввесь цей персонал потребував харчів, а грошей не було, тому я ходив по наших господарських установах і діставав допомогу у вигляді декількох тонн солі, що тоді дуже цінилася на ринку, продавав її, а гроші роздавалися науковим робітникам і взагалі службовцям. Але, очевидно, цього було мало і люди голодували.

До того ж я був директором Наукового інституту економіки, статистики і географії при Українській Академії Наук, а також професором Київського університету. Коли я відмовлявся від якоїсь праці, то керівники цієї установи не приймали моєї відмови, бо дійсно не було ким мене замінити — більшовики вивезли з Києва нашу інтелігенцію. Зранку я, звичайно пішки, бо німці заборонили українцям користуватися трамваем, ішов зі своєї квартири, що була на Костельній вулиці, біля Володимирської Горки, аж до Політехнічного інституту, що був на Лук'янівці.

О 2-й год. я мусів бути вже в будинку УНРади на Великій Володимирській, здається число (будинку) 45. Це між Прорізною вулицею і Софійською площею. Отже, прибувши до будинку УНРади я почував себе дуже змореним, а тут на мене чекала велика кількість людей, як з районів, так і місцевих. Люди з районів прибували за різними вказівками, скаржилися на перешкоди і труднощі, що їх чинили німецькі окупанти в їх праці. Вони просили вплинути на німців, щоб не ставили українцям перешкод. Місцеві люди також приходили зі скаргами на німців, які або когось ограбували, або заарештовували під претекстом, що арештований ніби комуніст, хоч насправді він був ідейним ворогом комунізму, правдивим націоналістом. Це були наслідки роботи більшовицьких агентів, які пролазили в установи тупоголових німців і їхніми руками чинили нам шкоду.

Велику роботу в Президії УНРади проводив інж. Осип Бойдуник, який — як другий секретар Ради, завжди за моєю згодою — не ходив, а бігав до німців з тим або іншим, щоб задовольнити прохання прибулих людей з периферії чи скласти протест в імені УНРади. Так само віддано працювали перший секретар Ради Іван Дубина, директор канцелярії (буковинець) адвокат Ярослав Жуковський, машиністка, вона ж і стенографістка, Катерина Курдиновська. Всі ці люди працювали, не одержуючи жодної зарплати за працю.

Десь у перших днях листопада 1941 року, здається, 2-го, коли я після праці в Політехнічному інституті прийшов до свого кабінету в будинку УНРади, секретар сказав, що на мене чекає ректор Львівського університету і хоче зі мною говорити. Я попросив, щоб той ректор зайшов до мого кабінету. За хвилину увійшов чоловік, що відрекомендував себе як ректор Львівського університету, Криленко. Я зрадів, що зустрівся з ректором Львівського університету й запитав: »А як же у вашому університеті йдуть справи?« — »Не знаю, — відповів Криленко, — я був ректором цього університету за більшовиків«. — »То ви, очевидно, член комуністичної партії?« — спитав я здивовано. Криленко відповів, що він не тільки член партії, а й визначний комуніст, на ректора Львівського університету був

призначений самим Сталіним. Дуже здивований тим, що до мене в Українську Національну Раду прибув визначний комуніст, я запитав далі: «А чого ж ви прийшли до мене?». Криленко, назвавши мене, знову ж на моє здивування, «колегою», відповів, що прийшов тому, щоб я реабілітував його перед німцями, бо він, будучи ректором Львівського університету, добре ставився до різних професорів і має від них «виправдальний» документ. Криленко потягнувся до кишені за цими «документами», але я спинив його і сказав, що як колишній професор за советських часів, я добре знаю ролі партійного ректора університету. «Ви звернулися не на властиву адресу, — закінчив я, — вам слід звернутися до Гестапо і там себе реабілітувати. А в мене — вам нічого робити». На цьому ми розійшлися.

16. ВАРВАРСЬКО-ХИЖАЦЬКА ПОВЕДІНКА НІМЦІВ

Українська Національна Рада, починаючи з 5-го жовтня 1941 року, весь час мала розмови з німецькою окупаційною владою в Києві у справі її хижачької політики в Україні. Як у Києві, так і в інших містах та селах, німці закривали школи, а їхнє майно по-варварськи нищили. Цікаво було спостерігати таких німецьких солдатів, що безцінно нищили майно: коли вони все ламали й трошили, їхні обличчя були надхненні. Цю більш, ніж вандальську роботу німці виконували з великим задоволенням. Тому ще тоді в мене склалася думка, що за всі німецькі злочини мусять відповідати не лише гітлерівці. Бож чи не відбив у своїй безглузді політиці тупоумний сфрейтор Гітлер волю і бажання всього німецького народу? Чи не так само, як нині комуністична партія відбиває волю і бажання московського народу? Але про це висловлюся наприкінці.

З високих шкіл в Україні німці вивозили до Німеччини навчально-допоміжне і лабораторне устаткування, якого і так було обмаль, бо попередній, московський окупант, панічно втікаючи з Києва, понищив багато цінних речей. Тоді це робилося на наказ «найгеніальнішого атца всіх народів», тепер все грабувалося на наказ другого такого ж «геніального» сфрейтора Гітлера.

Київські бібліотеки німці вивозили, не залишаючи навіть якогось квітапосвідки. А коли бібліотекарки вимагали квітка на забрані з бібліотеки книжки, озброєні «хоробрі» німецькі офіцери звичайно виймали револьвер і погрожували ним безборонним жінкам-бібліотекаркам. Грабували і приватні помешкання, як офіцери, так і вояки. Ні в чому неповинних людей розстрілювали часто просто для забави.

Проф. Ганс Кох дуже скоро виїхав з Києва і на його місце, як зверхника окупаційної влади, прибули офіцери — типові гітлерівські солдафони, які своїм безглуздім, звірячою жорстокістю і грабіжництвом перевищили навіть варварів, попередніх московських окупантів.

Отже, голова УНРади, разом із другим секретарем інж. О. Бойдуником, весь час ходив до тодішніх німецьких начальників скаржитись на злочинну поведінку німців. Треба визнати, що інж. О. Бойдуник виконував свої обов'язки бездоганно, працюючи з величезною енергією. Я, звичайно,

приходив до будинку УНРади біля 2-ої год., а відвідувачі зі скаргами на німців з'являлися вже з 8-ої год. ранку. Під час моєї відсутності інж. О. Бойдуник старався поладити сам те, що можна було поладити, щоб задовольнити бажання скажників. А потім, коли приходив і я, ми вдвох ходили до німецьких начальників у справі різних скарг. Зі скаргами, як я вже згадував, приходили до нас і люди з периферії, отже праці було в нас більше ніж досить, бо всі бігли до УНРади в разі якоїсь потреби.

Службовцям УНРади і собі ми ніяких грошей чи чогось іншого не давали, бо й не мали, проте всі працювали самовіддано, бо цього вимагав час і наш український обов'язок.

Одного дня, коли я після праці в Політехнічному інституті (а по дорозі ще забігав на якусь годину до Наукового інституту економіки і статистики, де я був директором) ішов хідником великої Володимирської вулиці, недалеко будинку УНРади, то з другої, протилежної, сторони вулиці я побачив чоловіка в уніформі гестапівського офіцера, який кивком пальця кликав мене до себе. Коли я, переходячи вулицю, наблизився до цього гестапівця, то пізнав у ньому п. М. А. Він почав зі мною розмову підвищеним голосом (передаю не тільки зміст розмови, а й діалект): «Чому ви мені вчора сі не вклонили?» — запитав мене п. М. А. Я думав, що він жартує і спокійно відповів: «Очевидно, не пізнав вас. А коли і де я не вклонився вам?» — «Вчора, на вулиці, — сказав п. М. А. — Знаєте, де я працюю, і знаєте, що я можу вам зробити? Ідіть, щоб мені цього більше не було!»

Така нахабна поведінка абсолютно неінтелігентної людини мене більш ніж приголомшила. Мало того, що на кожному кроці приходиться мати неприємності від німців, а тут ще й від українця, замість допомоги, така безличність.

Прийшовши до свого кабінету, біля дверей якого вже чекало багато людей з різними справами, переважно зі скаргами на німців, я застав у кабінеті інж. О. Бойдуника і сл. п. д-ра Ольжича. Розповів їм про свою пригоду, яка просто заскочила їх і д-р Ольжич довго не міг заспокоїтися. Потім, коли трохи заспокоївся, запитав мене: «Чи дозволите, пане професоре, вжити належних заходів перед владою цієї установи, де п. М. А. працює?» Я погодився, бо і без усіляких М. А. було важко працювати в ситуації, яку утворюють німці. Порадившись, ми вирішили, що інж. О. Бойдуник, як секретар УНРади, піде до начальника Гестапо і від мого імені запротестує, що співробітник начальника Гестапо наслідуються так нахабно поводитись із головою УНРади. Це доручення інж. О. Бойдуник негайно виконав і, вернувшись, розповів, що начальник Гестапо просив передати проф. М. Величківському пробачення від нього: «Я цього лана вже сьогодні звільню з праці в Гестапо, а проф. М. Величківському передайте, що я хотів би познайомитися з ним. Нехай він скаже, коли може мене відвідати?».

В той час начальник Гестапо був зверхником німецької окупаційної влади в Києві. Це було 5-го листопада 1941 року. Ми, порадившись між собою, вирішили, що відвідаємо начальника Гестапо 7-го листопада.

17. АРЕШТУВАННЯ 120 ЛЮДЕЙ У САДИБІ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ

6-го листопада сталася ось така подія. Українська Церковна Рада відбувала свою поширену нараду в садибі Софійського Собору. На тій нараді були представники від усіх церков Києва. Прибув і архієпископ (пізніше митрополит) Олексій. Він приїхав до Києва з Почаєва.

Садиба Софійського Собору має на своєму подвір'ї декілька багатоповерхових будинків, у яких жила велика кількість людей різних національностей, особливо за большевицьких часів. Коли Церковна Рада зібралася на своє засідання, якась препаскудна людина (мабуть, большевицький агент) донесла в Гестапо, що в садибі Софійського Собору зібралися «большевики», які готують повстання проти німців у річницю жовтневої революції, себто — 7-го листопада. Німці оточили військом цілу садибу Софійського Собору і заарештували не тільки учасників нарад Церковної Ради, а й усіх чоловіків, що жили в будинках садиби. Всіх заарештованих було 122, як я потім довідався від начальника Гестапо. Вже того ж дня, себто 6-го листопада, до УНРади прийшли люди з проханням інтервеніювати в справі заарештованих.

Отже, 7-го листопада я мав бути з візитою у начальника Гестапо, а разом із тим клопотатися про арештованих. До начальника Гестапо пішла Президія УНРади: голова проф. М. Величківський, перший секретар інж. Іван Дубина і другий секретар інж. О. Бойдуник. Після офіційних розмов і познайомлення, я звернувся до начальника Гестапо з такою вимогою:

«У нас за большевиків Церква була відділена від держави і влада не втручалася до внутрішніх справ Церкви (я говорив неправду, але цього вимагали обставини і я мусів так говорити). А ви вчора в садибі Софійського Собору заарештували всю Українську Церковну Раду, що мала свою нараду, навіть архієпископа Олексія. Прошу їх усіх негайно звільнити з-під арешту».

Начальник Гестапо, що до цього часу поводився зі мною незвичайно чемно, почервонів. Він не встав, а просто скочив і почав підвищеним тоном говорити, що всі заарештовані — комуністи, а комуністи мусять бути знищені.

Я знову зазначив, що заарештовані не є комуністами, бо архиєрей і священники не можуть бути комуністами.

Начальник Гестапо ще більше почервонів, він уже кричав, запінившись: «Там, між 122 заарештованими, є 22 юди (жиди), а коли вони юди, то мусять бути знищені».

Я відповів, що й жиди, коли вони християни, то вже наші, а врешті — жиди також наші громадяни.

Коли начальник Гестапо почув це, то з ним зробилося щось неймовірне. Він бив кулаком по столі й кричав: «Хоч би юда був і священником, то він юда, і мусить бути знищений!»

Я хотів далі продовжувати суперечку з приводу нещасних жидів, але інж. О. Бойдуник, що сидів побіч, здержав мене: «Пане професоре, — сказав він, — суперечкою не поправите справи; спасайте те, що можна

спастися. В німців своя расова теорія. Тут цього німця не переконасте, а тільки згубите і решту людей».

Начальник Гестапо, трохи заспокоївшись, врешті сказав: «Пробачте, пане професоре, бо я дуже нервова людина. Між заарештованими є 22 жиди, чи ви можете за решту, 100 заарештованих, ручитися своєю головою, що вони не комуністи?»

Я відповів, що ручаюся за них своєю головою. Тоді начальник Гестапо взяв телефонну трубку і дав розпорядження зараз звільнити 100 заарештованих нежидів. Крім цього сказав, що архієпископ Олексій мусить негайно виїхати з Києва.

Ось таким способом мені пощастило врятувати від розстрілу 100 заарештованих, але 22 жидів я не в силі був спасти і вони, очевидно, загинули.

9-го листопада до УНРади приходили жінки і дякували за допомогу в справі звільнення їх рідних від рук Гестапо.

З поданого прикладу видно, що УНРада старалася, де тільки можна було, допомагати своїм людям, чи, як казав Ганс Кох — «спасати те, що можна було спасти».

Над будинком УНРади вивіски не було, але всі знали про Українську Національну Раду і знаходили до неї дорогу не тільки кияни, а й люди з периферій. Тому дивно, що вже тут, на еміграції, досить поважна і відома наша письменниця Докія Гуменна у своїй книжці «Хрещатий Яр» пише, що вона не знала про те, що в Києві була Українська Національна Рада, бо над будинком Ради не було вивіски. Але ж Докія Гуменна була членом Спілки Українських Письменників, організованої з доручення УНРади членом тієї ж Ради сл. п. Оленою Телігою. Олена Теліга складала звіти про працю Спілки Українських Письменників Президії УНРади. Як же пані Гуменна цього не знає? Невже оточення в Києві не впливало на неї?

УНРада в особі її Президії за жовтень до 27 листопада відбула принаймні яких 12 конференцій з генерал-комісаром Києва, і все, переважно, в справах скарг на злочинні дії німецьких військових, на німців, що робили шкоди місцевим людям.

18. НАХАБНО-ВІДВЕРТА ПРАЦЯ БОЛЬШЕВИЦЬКИХ АГЕНТІВ

Я вже згадував, що большевицькі агенти настільки знахабніли, що почали діяти навіть майже відверто. Одного разу до мене прийшов завідувач Освітнім відділом Київської міської управи, він же був ректором Київського університету, проф. К. Штепа і просив вказівок у такій справі: «Викликав мене — говорив він — німець Бос і наказав, щоб я призначив проректором Київського університету комуніста Криленка, колишнього ректора Львівського університету, а на директора Київського педагогічного інституту другого комуніста» (прізвище його я забув).

Я вже згадував, що німець Бос був комуністом. Він організував у Києві Управління кадрів Києва, що не підлягало Українській Національній Раді. У відповідь проф. Штепі я, як голова УНРади, заборонив йому виконувати накази комуніста Боса, а разом із тим запропонував, щоб проф. Штепа все те, що сказав мені — написав на папері. Проф. Штепа тут же написав

заяву до голови УНРади, в якій зазначив, що просить мене дати йому вказівки, як діяти в даному випадку. На його заяві я написав: »Забороняю призначувати комуністів« і підписався — голова УНРади проф. М. Величківський. Потім я попросив проф. Штепу дати мені копію цієї заяви, що він і зробив. Цю копію я пізніше, коли був у генерал-комісара, використав.

19. ЛИСТИ ВІД МИТРОПОЛИТА АНДРІЯ ШЕПТИЦЬКОГО

В середині листопада митрополит А. Шептицький прислав мені, як голові УНРади, два листи, один за одним, з перервою на днів десять між листами. Перший лист від митрополита Шептицького був листом, якого він послав зі Львова до всіх архиєреїв в Україні, пропонуючи з'єднатися під проводом єдиного Вселенського архиєрея. Одночасно з тим листом митрополит А. Шептицький звернувся до мене, щоб я висловив свою думку щодо об'єднання Православної і Греко-Католицької Церков. Я не відповів митрополитові на цього листа, бо вирішив поговорити з ним тоді, коли буду особисто у Львові.

Другий лист від митрополита А. Шептицького я отримав 20-го або 25-го листопада. В ньому митрополит писав до мене, як до голови УНРади, так: »При першій нагоді скличте, пане професоре, пленум Української Національної Ради і на цьому пленумі поставте питання про державний герб України. До нашого державного герба необхідно додати зверху хреста. Коли б ми в часи наших Визвольних Змагань в 1917-1920 рр. мали зверху нашого державного герба хрест, то не втратили б своєї держави, як це сталося без хреста. Але цього не ставте від мого імені, щоб, бува, не подумали, що ми, галичани, хочемо мати верх у політиці України. Ми, галицька Україна, є тільки малою волостю єдиної соборної Української держави«.

Так писав митрополит Андрій Шептицький, голова Української Національної Ради у Львові, а потім і I-ий заступник голови Всеукраїнської Національної Ради. Це був справжній український патріот. Він добре орієнтувався в політичній ситуації. Але мені не пощастило скликати пленуму УНРади, бо 27-го листопада УНРада мусіла йти в підпілля, оскільки німецька окупаційна влада заборонила нашу діяльність. Але про це скажу пізніше.

20. СТАВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОГО КОМЕНДАНТА КИЄВА ДО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ

Українська Національна Рада за порадою проф. Ганса Коха весь час діяла на всіх відтинках громадського життя. На периферіях були утворені Обласні комітети, що підлягали Кисву і отримували від нас вказівки.

Як же поставилася до нас німецька окупаційна влада? Коли 5-го жовтня я був у проф. Г. Коха, він обіцяв познайомити Президію УНРади з німецьким комендантом Києва. Радив нам скласти цьому комендантові візиту, поінформувавши нас, що комендантом Києва є генерал старої дати, з однією рукою, бо другу втратив на першій світовій війні. »Сам генерал у поведінці грубуватий, — попереджав проф. Г. Кох, — але не забувайте,

що він німець, а я вже сказав вам, що собою представляють сьогоднішні німці. Отже, не звертайте уваги на цього генерала і робіть своє діло, ніби не помічаючи німців; ставте нас, німців, перед доконаним фактом».

Коли потім (проф. Г. Кох уже був виїхав з Києва) Президія УНРади відвідала цього німецького генерала, коменданта Києва, то він почав кричати, що не знає і не хоче знати ніякої Української Національної Ради. Своему службовцеві, до речі, українцеві-галичанинові, велів записати наші адреси, а нам, підвищеним тоном, наказав припинити будь-яку працю.

Була саме 2-га год. по полудні. Коли той старий безрукий генерал кричав на нас, я побачив на одному з столів свіжий наказ про заборону людності Києва і його околиць ходити по вулицях після третьої години дня. Кого німецька патруля зустрине на вулиці після 3-ої години, того на місці застрілить. Наказ був підписаний цим генералом і зараз мав бути розліплений на вулицях Києва.

Це мене затривожило, бо вже була 2-га година, а за годину, після 3-ої, заборонялося ходити по вулицях. Отже, я звернувся до цього генерала-коменданта з проханням, щоб наказ зобов'язував від наступного дня, бо сьогодні вже пізня година і людність не встигне завчасу ознайомитися з наказом, до того ж — чи вспіють своєчасно розліпити цей наказ коменданта, особливо на пригородних вулицях? Через це, казав я, може бути багато жертв. Але генерал замахав рукою (бо мав лише одну) і сказав, що у своєму наказі нічого не змінить.

З цим ми й пішли від нього. Було вже по 2-ій і наближалася поліційна година; треба було поспішати додому, щоб о 3-ій годині не бути на вулиці.

На другий день рано на вулицях Києва лежало багато трупів забитих німецькою патрулею людей, які не встигли зникнути з вулиці о 3-ій годині дня. Це були, переважно, полонені, що верталися додому, але траплялися і жінки з дітьми. Ось так поступав звирячий генерал — німецький комендант. А це ж була людина немолода, вже понад 60-тирічна, до того ж і не гітлерівець, що сліпо дотримувався дикой доктрини фюрера Гітлера.

Цей випадок ще раз переконав мене, що німці прийшли до нас із лихою думкою. Мав повну рацію проф. Кох, що сказав мені: »Ставте нас, німців, перед доконаним фактом; спасайте те, що можна спасти».

Взагалі ж, німецька окупаційна влада, можна сказати, була просто заскочена тим, що існує якась УНРада, якої не визнає німецька влада. І все ж таки ця УНРада успішно діє серед українського суспільства. Проте німецька окупаційна влада чомусь побоювалася раптово знищити УНРаду. Про УНРаду знали і в Німеччині. Адвокат Микола Вагрянівський (кол. міністер юстиції в уряді УНР на еміграції) розповідав мені, що в 1942 році, коли він перебував у Гамбурзі на курсах, на яких готували німецьких суддів для окупованих теренів України, один з німецьких професорів, що викладав для слухачів державне право (очевидно, в німецько-гітлерівському трактуванні), згадавши Україну, сказав: »В Україні є кілька утопістів на чолі з проф. М. Величківським, які мріють про якусь самостійну Україну й тому утворили Національну Раду».

Ось так, всупереч бажанням німців, існувала Українська Національна Рада і мірою своїх можливостей захищала інтереси української людности.

Але були і виломлювання з єдиного українського фронту — вислугування паскудних людей перед німецькою окупаційною владою.

21. УКРАЇНСЬКИЙ ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ І ЙОГО ЛІКВІДАЦІЯ

Я вже згадував, що УНРада організувала Український Червоний Хрест. Червоним Хрестом мав завідувати відомий київський лікар-окуліст Орест Левитський, але тому, що він у той час перебував у своїй садибі в Богуславі, тимчасово його заступав д-р Богатирчук. Представники громадськості весь час, майже щодня, приходили до УНРади скаржитися на д-ра Богатирчука. Цей малорос, як вони його звали, розвалює Український Червоний Хрест, несправедливо й невідповідно розподіляє добуті засоби між потребуючими, особливо між полоненими, і т. п. Це мене дуже дивувало, тим більше, що в Українському Червоному Хресті помічником д-ра Богатирчука, дійсно заскоружлого малороса і єдинекономіця, був д-р Лепкий, свідомий українець. А втім, хто його знає, думав я. І ось тому, коли д-р Орест Левитський з'явився у Києві, а представники української громадськості почали натискати, щоб змінити д-ра Богатирчука, Президія УНРади, з допомогою Міської управи, запропонувала д-рові Богатирчукові, який тільки тимчасово виконував обов'язки директора Українського Червоного Хреста, передати всі справи д-рові Орестові Левитському, як постійному директору Українського Червоного Хреста.

Але д-р Богатирчук відмовився передати директорство. Цей паскудний малорос, що походить з українських селян, пішов до німецької окупаційної влади зі скаргою на УНРаду, якої він, мовляв, не визнає. Він заявив, що УНРада заснувала Український Червоний Хрест і хоче самостійної України, а він — проти самостійності України. Запропонував німцям не визнавати «самостійного» Українського Червоного Хреста і утворити Допомоговий комітет під його керівництвом. Німці охоче погодилися на пропозицію Богатирчука, бо це розбивало небезпечний для них, особливо під час війни, єдиний фронт українців. Ось так Богатирчук, син українського селянина, заради своїх шкурних інтересів допоміг німецькій окупаційній владі в її антиукраїнських діях. Цього зрадницько-шкурного поступування Богатирчука і його оскарження перед німцями УНРади не можна пояснити його політичними поглядами, себто тим, що він, мовляв, є прихильником єдино-неділимої Росії. Я вже згадував, що навіть росіянин, який очолював делегацію з Харкова, заявив, що підтримує УНРаду. Отже, вилім малороса Богатирчука з єдиного українського фронту не можна виправдати справжніми політичними міркуваннями. Богатирчук пішов на паскудну співпрацю з німецьким окупантом, хоч сам бачив і знав, яку велику шкоду діють німці нашому народові. Але раб уже з природи завжди залишається рабом. Справді, як казав Горький, «рожденный ползать, летать не может!» По-нашому це буде так: «Хто народився плазуном, той не може літати». Нині, на еміграції, Богатирчук інколи виступає зі своїми явно проти-українськими статтями в нью-йоркському «Новому Русскому Слові».

22. ХАРКІВСЬКА ГРУПА

Другий вилім із єдиного українського національного фронту зробив харківський гурток із чотирьох людей (прізвища трьох із них пам'ятаю), що самочинно оголосили себе представниками від усього українського суспільства і нав'язали тісні стосунки з німцями. Один із них навіть дуже активно виявив себе у штабі Розенберга.

Ця група вела боротьбу з організованим українством Харкова в Міській управі, яку очолював проф. хемії Крамаренко. Крамаренко, за нашими відомостями, вів правдиву українську громадсько-політичну лінію, саме він вислав до УНРади делегацію в листопаді 1941 року, в складі якої був і росіянин. Як справжній український інтелігент, він заступався й за жидів і переховував їх. Німці розстріляли проф. Крамаренка.

Згадана невеличка харківська група не могла вдіяти великої шкоди УНРаді, але своєю поведінкою давала німецькій окупаційній владі анти-український матеріал. В Києві німці нам, як УНРаді, часто говорили: «У вас, українців, нема єдності». Коли я відповідав, що навпаки — «ми діємо всі разом», то мені, як приклад, називали харківську групу, яка, мовляв, співпрацює з ними, німцями, а ви, себто УНРада, — «не хочете спільно з нами діяти і завжди приходите тільки з протестами». Одному з учасників цієї харківської групи дав відповідь інж. О. Суховерський у своїй статті «Деякі уточнення» («Наш Клич», Буенос-Айрес, Аргентина, з 1-го грудня 1960 р.).

Але треба сказати, що харківська група, утворивши «Харківський Громадський Комітет», який охоплював цілу Харківську область, досить успішно діяла в господарській ділянці. Цей Комітет спочатку очолював проф. В. Доленко, а потім, коли проф. В. Доленко зайнявся виключно політичними справами, його очолював проф. В. Дубровський.

Згадана група харків'ян деякий час діяла і по виході з теренів Наддніпрянської України. Але, повторюю, своєю дівачкою політичною діяльністю користі ніякої не приносила, хоч — правду кажучи — і особливої шкоди в ситуації, що утворилася в Україні, особливо з початком 1942 р., теж не могла зробити. Коли після 27-го листопада 1941 р. УНРада була примушена піти в підпілля, то німці ні на що й ні на кого не звертали уваги і діяли по-звірячому, навіть не як окупанти, а як звичайні осатанілі розбишаки.

Харківська група, в складі чотирьох осіб, утовкмачила собі в голову, що її люди неабиякі діячі. Вийшовши з Наддніпрянщини в 1943 р. вона продовжувала ще діяти у штабі Розенберга. Чи зверталось їй увагу на те, що її постукування щодо національної справи не є нормальним? Так, у Львові велася розмова з керівним діячем цієї групи, але безуспішно.

Гітлерівська політика була добре відома УНРаді й тому УНРада не могла йти на будь-яку співпрацю з німцями. Гітлерівську політику з'ясував мені ще 5 жовтня проф. Г. Кох і ми спасали лише те, що можна було вирвати з зубів оскраженілої бестії — німецького окупанта.

(Далі буде)

Д-р К. ЧЕХОВИЧ

ШКІДЛИВІ ДУМКИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Стаття д-ра К. Чеховича «Шкідливі думки Михайла Драгоманова» написана 27 років тому і була надрукована в кількох числах «Українського Бескиду» (Перемишль) у 1938 році. Проте актуальність цієї статті і сьогодні така очевидна, що доповняємо нею вже друкований у «Виз. Шляху» цілий цикл статей (проф. М. Мухина, Подолянина) про Драгоманова і драгоманівщину та її шкідливі наслідки в українському національно-політичному й суспільному житті. Т. зв. драгоманівщина живе й досі, особливо серед української еміграції. В останніх роках було помітне настирливе пропагування ідей і «поступової» науки Драгоманова серед деяких українських середовищ, що закінчилося... яскравим виявом т. зв. рядянофілства. Тож не дивно, що московські більшовики вирішили реабілітувати М. Драгоманова і самі визнали, що цьому «великому українському і російському вченому» вчинено кривду, замовчуючи його ім'я і його ідеї в советській історіографії. Наскільки слушне це твердження з погляду окупанта України, показує нам і стаття д-ра К. Чеховича, яку передруковуємо з незначним скороченням.

Ред. «Виз. Шляху»

І. М. ДРАГОМАНОВ І СУЧАСНІСТЬ

Постать Михайла Драгоманова стала у нас для одних взірцем усякої досконалості, для інших — символом повної духової руїни. Одні називають його «ідеологом Вільної України», «апостолом правди і науки», і пишаються тим, що в 1917 році «великий дух Драгоманова тріумфував» та що «державна Української Центральної Ради — це овоч засіяних Драгомановим ідей українського соціалізму». Інші вже в часи Драгоманова і сьогодні оцінюють його думки як небезпечну отруту, що заподіяла багато шкоди нашому національному організмові, а на майбутнє загрожує нам катастрофічними наслідками.

Є ще й третя група людей, а саме така, що не завдає собі труда ближче пізнати, хто такий Драгоманов і який його вплив, а вдовольняється тим, що це був один «з наших предків» і думає, що тим самим треба його «забронзовувати». Така ідеологічна «невтральність» може спричинитися лише до того, що в майбутній самостійній Україні боротьба за здійснення таких чи інших ідеалів матиме такі трагічні й криваві форми, як тепер в Іспанії (мова про т. зв. громадянську війну в Іспанії в 1937-1938 рр. — ред. «В. Ш.»).

У сфері науки в нас ще далі переважає культ Драгоманова, а кожне слово критики викликає вибухи люті і завзятої ворожнечі. Драгоманова

вихвалюють як визначного ученого і вільного поступовця, його іменем називають педагогічні установи, цитують його вислови, видають «Драгоманівські Збірники» і при кожній нагоді називають його «великим європейцем» і «розумом України».

Перший ключ до розуміння цілої системи думок Драгоманова пробував дати один із його найвизначніших учнів — Іван Франко у статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (ЛУВ, 1906, ч. 8), вказуючи і на те, що якби вся наша інтелігенція прийняла такі думки за свої, «то над нами, як нацією, була б висипана могила» (239). Проти помилкової інтерпретації С. Єфремова, Франко з особливим натиском вказує на те, що Драгоманов таки принципово відрізняється «від тих, що в основу своєї ідеології поклали самостійність української нації».

Це Франкове спостереження треба особливо підкреслити проти усіх, хто не добачує русофільства в Драгоманова, і проти всіх, у кого з бажанням бути оборонцем Драгоманова виростає помилкове твердження, ніби Драгоманов засадничо не виступав проти ідеалу самостійної української державности та що він нібито лише з мотивів політичного реалізму уважав таку самостійність за неможливу.

В інших своїх творах Франко у своєму зрілому віці виразно висловився про ідеологію Драгоманова, що це ідеологія «общерусизму» і соціалістичного анархізму, та що її здійснення довело б «до заглади недержавних національностей», отже, і до заглади українців як нації. До такої оцінки Франко дійшов аж тоді, коли вже цілком визволився з-під сугестивного впливу Драгоманова і коли побачив, що Драгоманов «українець по походженню, але по національності росіянин». Аж тоді Франко зрозумів, що в суспільно-політичній сфері Драгоманов дав нам «наївні міркування мужика», який не бачив світу і не потрапить піднятися думкою до розуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або понад свій повіт, і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і приємність (ЛНВ, 1905, стор. 238-239).

Михайло Грушевський, хоч сам соціаліст, робить наприкінці свого життя також деякі застереження проти пропаганди думок Драгоманова, бо вони — як каже Грушевський — все будуть безсильні в обличчі «національної незабезпечености» України. Він виразно каже, що думки Драгоманова можуть бути хіба лише цінним матеріалом для дослідників епохи, але не можуть бути «рецептою національної тактики» («Україна», 1926, кн. 2-3, стор. 221).

II. ДРАГОМАНІВСЬКА ІДЕЯ ПОСТУПУ

В основі світогляду Драгоманова є фальшива ідея поступу, яку він уважав за найвищий здобуток європейської «науки». У своєму творі «Шевченко, українофіли і соціалізм» Драгоманов ясно зазначає, яку саме «європейську науку» він прийняв за свою. Сен-Сімон і Прудон, себто французькі теоретики соціалізму й анархізму, а далі Август Конт, творець позитивізму, і Людвік Фаєрбах, філософ матеріалізму й атеїзму, — це оті імена, що їх сам Драгоманов подає як своїх духових провідників. Всі вони, разом із

світовою історією — на думку Драгоманова — ведуть до висновку про «безупинний поступ громадський». Метою цього історичного «поступу» є нібито здійснювання ідеалів лібералізму і соціалізму, а найвищим ідеалом, до якого все людство має змагати, є — на його думку — у сфері суспільно-політичній *анархічний лад*, «безначальство», себто бездержавний федералізм осіб і колективів, згуртованих на засаді чисто господарських інтересів, і комунізм у сфері суспільно-економічній, очевидно разом із безбожництвом у сфері релігійній.

Цілком інакше розумів науку Тарас Шевченко. Він більше приглядався до історії України, і навіть хотів, щоб і мудрість була в нас своя, а не чужа. Його ідеалом була самостійна Україна, а про сферу релігійну знаємо, що Шевченко вірив у Бога і незанедбувався у молитві. Нічого дивного, що Драгоманов не міг бути вдоволений із Шевченка. Він так і каже, що «в Шевченка не було... ясної думки про поступ громадський в історії», що Шевченко «думкою стояв на церковному ґрунті» і не знав європейської науки, та що Шевченко український націоналіст-самостійник, а не соціаліст.

Ненауковість і неумцтво закидав Драгоманов Олександрові Кониському і Омелянові Огоновському і всім, хто не вірив теоріям позитивізму і матеріалізму, лібералізму і соціалізму, що їх Драгоманов прийняв у самі підвалини свого світогляду і розбудовував на них усі свої провідні ідеї, пропагуючи їх ціле своє життя російською і українською мовами.

Здійснювання тих своїх «поступових» ідеалів Драгоманов уявляв собі як еволюційний перехід з одного ступеня на другий через розвиток різних відосередніх течій та поступаючи через різні посередні фази. Отже, не покидаючи своїх найвищих ідеалів, Драгоманов симпатизував і з тими перехідними ступенями, які — на його думку — наближали людство до кінцевої мети. Саме тому він симпатизував із протестантизмом і з сектами, а також із конституційними формами державности і з усякими проявами децентралізації, між іншим, і з козацьким «автономізмом», і з регіональними літературами, до яких зараховував і українську літературу. Такі симпатії Драгоманова до перехідних ступенів «поступу» дехто помилково висуває як його кінцеві ідеали і тим самим доходить до помилкових висновків. Бо провідні ідеї, що їм Драгоманов ціле життя вірно служив, були: *безбожництво, бездержавність і русофільство*.

III. БЕЗБОЖНИЦТВО

Прийнявши філософічний матеріалізм за основу свого світогляду, Драгоманов цілком послідовно заперечував Бога і відкидав релігію, як щось ретроградне, щось, що — на його думку — спиняє всесвітній «поступ».

Цей активний і засадничий атеїзм виступає у нього при кожній нагоді, де тільки є згадка про відношення релігії до «поступу». Це видно виразно, наприклад, у його «Оповіданнях про заздрих богів», чи у його праці «Шевченко, українофіли і соціалізм», з якої подаємо тут деякі цитати.

»В передових людей в Європі — каже Драгоманов — порвалась укінець віра християнська і виробилась думка про природний і безупинний поступ в історії« (82). — »Та нова думка не несла в душу тієї шкоди, яку наносила стара церковна віра« (84).

З того Драгоманов робить такий практичний висновок: »Громадському чоловікові через те найпотрібніше раз навсе розпрощатися з вірою, що поки цього не зроблено, доти ні він, ні громада, яка за ним піде, не забезпечені, що він усе йтиме наперед у думках своїх про всі громадські порядки...« (53).

Про всеслов'янство Шевченка і Кирило-Методіївського Братства Драгоманов каже, що воно мало »багато такого, що тягло людей, приставших до нього, не наперед, а назад від європейських думок, не давало зрозуміти їх, розпалитись ними. Найміцнішою з таких назад тягнутих ниток була Христова віра і Святе письмо« (30).

На думку Драгоманова, »українофільські культурники« тих часів ще не дозріли до »новоевропейської культури«, бо — наприклад — »доводили потребу притягнення на свій бік духовенства« (див. »Автобіографія«, 49). Співпраця з духівництвом, це в очах Драгоманова очевидний злочин проти його »новоевропейської культури«.

»Поступ« у сфері релігійній Драгоманов уявляє собі як перехід від церковної і централізованої релігії до безцерковної і децентралізованої, щоб вкінці дійти до безрелігійності (див., напр., »Євангельська віра в старій Англії«). Тому між релігіями він найгостріше атакує католицизм і православ'я, а симпатизує і навіть підтримує сектантський рух із надією, що сектантство, руйнуючи авторитет Церкви, доведе вкінці людей до здійснювання ідей лібералізму й соціалізму, і до їх кінцевої мети, себто — до комунізму і анархізму. Драгоманов добре бачив у протестантизмі і сектарстві бунтарство індивідуального розуму проти всякого авторитету, а симпатизуючи з їх децентралізаційними тенденціями, тим самим цинив їх як »поступових« помічників у здійснюванні ідеалу анархії і безбожництва. Нічого дивного, що для українських сектантів Драгоманов склав навіть новий »символ віри« в дусі безцерковного »поступового християнства«.

Не знаючи того всього, д-р І. Новодворський у своїй дивоглядній і напастливій брошурі »Драгоманов і наші клерикали« (Львів, 1936) доходить до помилкового висновку, ніби »Драгоманів не був безбожником« (стор. 20-22). Таким же самим дивоглядним змістом відзначається теж брошура д-ра І. Свенціцького »Драгоманов і галичани« (Львів, 1922), де, між іншим, знаходимо дивне захоплення автора з цього приводу, що Драгоманов у сфері релігійній був »поступовцем« та що склав для сектантів новий »символ віри« (стор. 13).

Змагаючи до своєї системи лібералізму й соціалізму, Драгоманов і у сфері релігійній уживав різної тактики, залежно від середовища, на яке хотів впливати. Пропаганда сектантства чи ліберальної арелігійності були для нього лише засобами для досягнення соціалістичної антирелігійності. Нинішні драгоманівці свідомо чи несвідомо роблять те саме.

IV. АНАРХІЗМ

Пропагуючи (в передмові до свого російського видання Шевченкової поеми «Марія») релігійне вільнодумство під назвою «поступового християнства», Драгоманов виразно каже, що такі нібито «наукові» й «поступові» думки треба пропагувати одночасно у сферах релігійного, суспільного і політичного життя.

У сфері суспільно-політичній Драгоманов іде загально слідами французького теоретика соціалізму Прудона. Думки Прудона про децентралізацію і анархію («безначальство») він переносить на український і російський ґрунт і — як каже Іван Франко — «силкується на тім соціалістичнім анархізмі покласти підвалини нового українського руху» («Писання Івана Франка», IV, «Молода Україна», ч. 1, стор. 20).

Драгоманов сам називає себе і своїх однодумців «громадівці-безначальники» (себто, соціалісти-анархісти) і, прийнявши думки Прудона за свої, вірить, що через ступневу децентралізацію держава буде цілком природно завмирати, уступаючи місце *анархії*, себто бездержавному ладові, або — як каже Драгоманов — «федерації» (див. П. Феденко: «Драгоманов і П. Ж. Прудон», «Драгоманівський Збірник» за ред. В. Сімовича).

«Соціаліст — каже Драгоманов — на державу дивиться... як на кріпость для оборони панування багатих» і тому мусить змагати до повного знищення державности. Майбутня анархія або федерація — на думку Драгоманова — має бути вільною спілкою осіб і громад, об'єднаних виключно на засаді господарських інтересів і географічних угруповань. Принципи етнографічний і національний він відкидає як перестарілі та невигідні, висувуючи проти них своє поняття «економічних басейнів». На його думку, «поділ Росії на області, згідні з етнографічною картою, і витворення для кожної з них свого роду центрального представництва, був би занадто доктринерський, — особливо коли взяти до уваги, що і національні границі тепер не всюди покриваються з границями економічних басейнів» («Историческая Польша и великорусская демократія», стор. 501).

Державні центри — каже Драгоманов — не серця, а павуки (див. «Громада», ч. 2). Він послідовний ворог усякої централізації, отже і ворог централізації України в одну самостійну державу. Україна, в його уяві, не повинна в майбутньому творити одної цілості. У своєму пляні чергової перебудови російської імперії, якому дав назву «Вільна Спілка», Драгоманов поділив ту частину України, що була під Росією, аж на чотири окремі кантони, згідно зі своїм розумінням першості інтересів географічно-економічних басейнів і змагаючи до децентралізації, як засобу для здійснення майбутньої анархії.

Терміну «анархія» Драгоманов уживає у прудонівському, соціалістичному розумінні, а не в тому популярному розумінні, в якому часто, в буденній мові, словом «анархія» визначають деструктивні змагання. Сам Драгоманов пояснює це, напр., у своїй статті про «Царство Божие внутри вас» Л. Толстого. Там читаємо про Толстого, що «по своїм громадським ідеалам він анархіст, або ліпше напишемо ан-архіст, як писали ще недавно прудо-

ніянці, щоб одділити їх змисл слова анархія, тобто безвластя, од звичайного розуміння цього слова, як безпорядок» (стор. 12-13).

Там же Драгоманов зазначає, що «проти ан-архічного або на ділі федерального порядку не мають нічого в суті і соціал-демократи» (стор. 15). Взагалі він вірив, що «поступ» у сфері суспільно-політичній приведе вкінці цілий світ до «безначальних», бездержавних (себто, анархічних) порядків і всі люди, перейшовши різні фази децентралізації, створять вкінці вільну спілку («федерацію») осіб і громад, згуртованих виключно на засадах господарської вигоди. У сфері суспільно-економічній завершенням цього «поступу» — в уяві Драгоманова — мав бути комунізм.

Ті думки Драгоманова під назвою «науковости» і «поступовости» ще й досі поширюються між нашою інтелігенцією. Навіть люди науки часом підтримують *нездоровий культ* Драгоманова і тим самим свідомо чи несвідомо додають сили пропаганді його шкідливих думок. Одна із згаданих брошур цілком явно намагається переконати нас, що «незвичайно симпатичний світогляд Драгоманова, зроджений довголітньою поважною працею науковою і суспільним досвідом, сьогодні тим дорожчий нам, що він майже в усіх точках мусить бути світоглядом кожного, навіть поміркованого поступовця» (д-р І. Свенціцький: «Драгоманов і галичани», стор. 5). Про «клерикальні круги» там сказано, що вони «непоступові, назадницькі». Інша брошура теж бере в оборону «величні думки» Драгоманова, забуваючи про те, скільки шкоди вони вже спричинили українській нації, а одночасно зазначає, що «нашим клерикалам і т. зв. націоналістам далеко ще до ідеалу культури Драгоманова» (д-р І. Новодворський: «Драгоманов і наші клерикали», стор. 9).

V. РУСОФІЛЬСТВО

Ідеал бездержавности цілком послідовно завів Драгоманова і до того, що він відкидав також ідеал української національно-політичної самостійности, себто ідеал української незалежної держави в майбутньому. Про минулі часи він говорив, що для всесвітнього «поступу» українська держава може була б корисна; теперішність — на його думку — така, що створення української держави і неможливе, і непотрібне. В майбутньому державний лад, згідно з його концепцією, має бути заступлений анархією. Отже з того Драгоманов робив цілком послідовний висновок, що ідеал української самостійної державности на майбутнє непотрібний, а для загального «поступу» навіть шкідливий. Одночасно Драгоманов намагався зв'язати українську справу якнайтісніше з російським «поступовим» рухом і закликав українців не відриватися від Росії ані в політиці, ані в науці, ані в літературі.

Такі думки впливали в Драгоманова не тільки з вірної служби інтер-національним ідеалам соціалізму й анархізму, а також із своєрідного розуміння української нації як нації плебейської, органічно підпорядкованої більшій всеросійській національній і політичній цілості. Тому всякі ідеали

української самостійности («сепаратизму») він оцінював як нереальні, на-задницькі й протинаукові.

Тільки буйна фантазія, — каже Драгоманов, — що не знає не тільки історичних і етнографічних, а навіть географічних обставин життя нашого народу, може здумати таку річ, як відрив від Росії всього обшару нашого народу» (див. «За сто літ», VI, стор. 244).

Крім того, Драгоманов уважає злуку України з Росією за органічну і каже, що так, як досі ми в цій справі йшли «інстинктивно», так на майбутнє треба нам іти в тім самім напрямі «свідомо»: «Не одриваючись од Росії не тільки політично, а й морально, не кидаючи російської літератури і в приязні до великорусської розвивати народну малорусску, бо цілі народу великорусского такі ж самі, як і малорусского, а до тих цілей іде й та дуже одностайна інтелігенція русска чи російська, що складається з великорусів і малорусів, і яка нові європейські ідеї прикладає на службу мужицькій нації рускій: малорусам і великорусам» («Література російська, великоруська, малоруська і галицька», III, стор. 42).

Вже з того бачимо, що Драгоманов — в теорії т. зв. космополіт — в практиці був російським патріотом і підтримував експансію російської літератури і цілої російської культури на українських землях. Той факт, що він завжди виступав проти російського царату і проти роялізму черні, не заперечує його послідовного «поступового» русофільства. Таке модерне русофільство було тим небезпечніше від старого, що було замасковане пошаною до української мови і літератури як явищ регіональних, викликаючи у деякого ілюзію справедливого ставлення до української справи. Насправді ж Драгоманов завсідги обороняв російську мову і літературу, що (в його уяві) мали й на майбутнє сповняти в Україні провідну культурну роль побіч регіональної української мови і літератури. Не диво, що Іван Франко, який тоді вже добре пізнав цілу систему думок Драгоманова, назвав його росіянином по національності. Описуючи факт, що українці вкінці відмовилися допомагати Драгоманову і визнали «його діяльність непотрібною для України», Франко добре завважує, що «цей розрив був зовсім природний; це було банкрутство «общерусизму на українським ґрунті» і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою» («Писання Івана Франка», IV, «Молода Україна», ч. 1, стор. 30).

Драгоманов симпатизував з українським народом тому, що — на його думку — український мужик носить у своїй природі найчистішу форму соціалізму з елементами децентралізації і анархізму; в тім добачував Драгоманов всеросійську і світову місію України.

Аналізуючи пісні українського простолюду, він намагався доказувати, ніби соціальна ненависть і ненависть до держави — без ніякого бажання творити власну національну державу — це основний зміст світогляду українських мужиків. Такий світогляд — на думку Драгоманова — повинна прийняти за свій уся українська інтелігенція.

VI. ЖИВУЧИСТЬ ДУМОК ДРАГОМАНОВА

Думки Драгоманова ще й досі живуть і далі ще роблять багато шкоди. Культ Драгоманова поширюють навіть шкільні підручники і майже кожна книжка з оглядом нашої історії чи історії літератури. Думками Драгоманова просякли і деякі белетристичні твори.

У своїй повісті «Захар Беркут» (з 1882 р.) молодий Франко, що тоді ще цілком був відданий ідеалам Драгоманова, пропагує у мистецькій формі думки свого учителя. Там знайдемо не лише ідеалізований комуністичний лад у громаді, а також негативну оцінку української державности, бо що зроблене по-державному і для державної мети, мусіло вийти на шкоду громад і громадської самоуправи (вид. з 1902 р., стор. 57). Устами Захара ведеться пропаганда ідеалу анархічної «вільної спілки громад», що неначе колісцятка в ланцюгу з самої природи зв'язані між собою, але одночасно свободні, доки зберігають «вольні громадські порядки» (стор. 65). Від свого князя Тухольські громадяни терплять лише саме горе й кривду, отже, уважають його «карою божою». — «Чим менше ми про нього знаємо, а він про нас, тим ліпше для нас» — каже Захар, пропагуючи драгоманівський анархізм не тільки для своєї громади, а й для цілої України: «І коби вся наша Русь могла позбутися сьогодні його (себто, князя!) з усіма його ватагами, то певно була б ще щаслива і велика» (стор. 74).

Така пропаганда анархізму йде паралельно з оплюгавлюванням українського княжого двору, в якому, мовляв, «гніздиться сама гниль і підлота» (стор. 75). Про релігію теж ця мистецька пропаганда драгоманівського світогляду не забуває, вихваляючи «останки — як сам автор каже — давньої, вільної чисто громадської релігії, котра дозволяла кожній громаді мати окремого бога...» (стор. 175)...

Пізніше сам Франко у зрілому віці визволився з-під впливу Драгоманова і покинув його деструктивні думки. Але його «Захар Беркут» залишився незмінений і далі робить свою тиху розкладову роботу. Українські педагоги далі поручають цю повість як лектуру для української молоді.

Цього одного прикладу з ділянки нашої белетристики вистачить, щоб зрозуміти, що кожному українському інтелігентові треба добре знати всю руйнуючу силу цілої системи думок Драгоманова, що сучасна боротьба проти його думок, це не боротьба з «небіжчиком» — як дехто собі уявляє, — а боротьба за майбутнє обличчя цілої української нації.

Р. ДРАГАН

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ

»Хай ваше світло освітить людя.«

Христос

Особистість — яке пребагате слово. Сума особливостей, що відрізняють окрему людину від інших людей. І власну особистість несемо на собі ціле наше життя, а може, саме вона несе нас. Бож особистість — це ми самі.

Говорити про особистість — це говорити про складне явище, яке вміщає в собі всі елементи, живої, діючої людини. Кожна людина має свої відмінні властивості, хоч усі люди фізично й духово подібні одні до одних. Особистість людини розвивається від народження, вона зароджується і перед народженням, як спадкові прикмети від батьків, і ті прикмети залишаються незмінними. Аж до зрілого віку особистість людини поглиблюється, ускладнюється і пристосовується до життя і завдань. Аж до самої смерті людини вона може вдосконалюватися або ломитися чи дегенеруватися.

Від якості особистості залежить вартість людини, залежать і її життєвий шлях, досягнення, її щастя і нещастя. Тому молодій, дозріваючій людині треба скупчувати свою увагу на власній особистості, студіювати її і порівнювати з властивостями інших людей.

Особистість людини складається з характеру, здібностей, інтелігенції, ментальності, темпераменту, будови тіла і його фізіологічних процесів. Фізіологія це, сказати б, база, на якій у даному оточенні виростає або формується особистість людини. Її часто називають також індивідуальністю. До фізіології належить і фізіономія, що також має деякий вплив на особистість людини.

А понад усім цим, чи радше в центрі всього цього, є *душа* людини, ця іскра Божя, що у великій синтезі особистості горить вічною, невмирущою свідомістю, совістю і життєдайністю, ніби маяк у темній, безпросвітній ночі зматеріалізованого оточення. Геракліт про душу висловився так: «В яким напрямку ви не подорожували б, ви не знайдете її меж — така вона незміренна». А св. Августин назвав її «бездонням людської совісти».

Характер — це основна експресивна форма особистості, тому іноді його утотожують із самою особистістю. Він найбільше кидається в очі. Від нього залежить наша поведінка, наша реакція на певні явища, рушії нашого життя і ідеї, наша динаміка у розв'язці складних проблем і завдань. Характер — сукупність духових особливостей, норми нашої поведінки в різних можливих ситуаціях. Окремі його риси — спокій, привітність, радісність, розумність, упертість, згідливість і т. п. — утворюють його багатогранність. Характерами люди різняться між собою, тому і стиль дії

чи поведінки в людей різний. Характер, у свою чергу, залежний від структури ума людини і будови її тіла. Він може бути примітивний, грубий, або високої якості, рафінований і інтегрований. Ці два останні поняття не утотожнюються. Рафінований характер не мусить бути інтегрованим, бо інтегрований характер вимагає солідної виховної підготовки і завжди має виразні та шляхетні риси, які допомагають реалізувати наші ідеали і бажання. Кожна культурна людина прагне мати інтегрований характер, у тому напрямі працює і педагогія культурного світу.

Здібність і інтелігенція — це дві різні речі. Кожна людина може мати різну здібність і різну інтелігенцію. Наприклад, хтось має здібність до малювання, музики чи математики, але мало інтелігентний, щоб виплутатись із важкої ситуації, досягнути своєї мети, розв'язати життєве завдання. Натомість природну інтелігенцію можна мати навіть без освіти, але не можна мати освіти без інтелігенції. Геніяльні люди це ті, що мають не тільки особливу здібність, а й особливу інтелігентність. На одне і друге впливає спадковість, оточення, виховання.

Ментальність — це дія нашого розуму, провідна сила всієї особистості. Процеси мислення мають своє власне темпо і свій власний стиль. Тому говоримо про ментальність українця, німця, англійця у расовому відношенні, чи про ментальність кожного індивіда зокрема. Фізіологічні процеси мислення не вдалось ще дослідити, а від фізіології людини залежить і стиль її мислення.

Темперамент — емоційна сторінка нашого життя. Властиво — це дія нашої ендокринної системи залоз, як виявила модерна медицина, за співучастю мозку і нервів. Темперамент може бути різний: тривожний, лагідний, рвучкий, лінивий, нарваний, гарячий і т. п. І кожна з цих прикмет темпераменту має відповідну форму мобілізації нашої енергії, живучості нашої думки, яка співдіє з темпераментом, а понад усе — стиль реакції на те, що тисне на нас звідусіль. Темперамент — це ніби той карбуратор у машині. Коли він добре настроєний, то й подавання енергії буде правильне й машина працюватиме справно.

Крім свідомого світу або того, що його можна прослідити і засвоїти собі такою мірою, на яку ми здібні, є ще світ несвідомий. Це той світ, що прихований у надрах нашої душі й нашої пам'яті, а чого ми в бажаний момент не спроможні схопити. Це те, що діє без нас, хоч це також частинка нас самих, не раз дуже поважна. Модерна психологія ствердила, що найвищі досягнення починаються у півсвідомому, навіть давно забуті переживання у нашому дитинстві мають свій вплив на дію у дорослому віці. Щоб ми не робили, одночасно діє і незнана нам, підсвідома сила, яка — як не звали б ми її: привычка, інстинкт і т. п. — завжди буде поза нашою свідомістю. Наприклад, хто координує рухи танечниці, що про них вона в пориві забуває? Хто нашіптує поетові чудові картини, слова і фрази, коли він думає про щось інше? Гете сказав: «Пісні мене створили, а не я їх». Поет Мюссе заявив: «Ми не працюємо, ми слухаємо невідомого, що шепче нам до вуха».

Про це можна багато писати, але в короткому нарисі про особистість людини мусимо обмежити нашу «балакучість». Біолог Голдан сказав: «Особистість — це центральний факт всесвіту». І справді — без нашої особистости ми навіть не знали б, що ми існуємо, ми навіть не піднялися б вище хробака. Особистість дозволила нам подивляти велич Божу, радіти, сумувати і змагатися, чого не може ні одна тварина.

Студіюючи нашу особистість, хочемо знати що означає цілий «багаж» людського досвіду, куди він веде нас і в що примушує вірити. Нам призначено відкривати дороги, тож відкриваймо їх, відкриваймо себе самих, учімся, щоб бути вартісними людьми. Блискуча особистість впадає в очі іншим, дає надхнення, зроджує бажання наслідувати її. Досягнення нашого розуму й характеру дають нам непомірне щастя, що його не можна купити за жодні скарби світу.

Ось куди треба спрямовувати увагу нашої молодой людини, що дозріває, хоч і старшому віком не пошкодить звернути увагу на себе самого. Вчімся, світ довкола нас багатий на людські досягнення, отже і для нас є чудова, неповторна нагода. Дорога далека і, може, ніколи їй кінця не буде. І не треба. «Краще подорожувати з надією, ніж приїхати на місце» — каже Р. С. Стівенсон. При цьому пам'ятаймо, що спеціалізація вбиває особистість. Спеціалізуватися треба, але це ще далеко не все. Бути свідомим своєї особистости — це велике досягнення, бо лише тоді ми зможемо вдосконалювати і контролювати самі себе, згідно з нашими бажаннями і плянами. А наші індивідуальні пляни зуміємо успішно координувати з плянами збірноти.

II

Студія особистости — річ дуже складна. Людська істотність є у центрі життя на землі, того життя, що таке багате і безсмертне. Людина, що має душу і свідомість, стоїть понад тим життям, але від нього не відривається. Навпаки, вона поглиблює і ушляхетнює його. Тільки загублена або розгублена людина почуває себе самотною в цьому пребагатому й чудовому житті. Жити — це незбагнений привілей, яким нас наділив Бог.

На базі психологічних процесів, що відбуваються у людині, людина має можливість спостерігати, судити, вчитися, нагромаджувати досвід, наслідувати, порівнювати і відтворювати з пам'яті. Вона має можливість, висловлюючись образowo, говорити сама з собою і «залюднювати» свою самотність відтвореними з пам'яті, або й зовсім уявними, людьми і ідеями. Отже, вона ніколи не мусить бути самотньою.

Але особистість людини не виростає із самоти, а тільки у пов'язанні і співдії з прерізними людьми, з пребагатим оточенням і проблемами, що їх те оточення створює і мусить розв'язати. Тому люди такі різні, хоч ніколи не бувають зовсім різні. Особистості зазублюються одна з одною, співдіють разом, навіть тоді, коли відштовхуються. Людина переносить свою поведінку з оточення у своє найінтимніше життя, що є тільки відблиском суспільного. Вона на самоті може сваритися з уявними ворогами або навіть інструментами, якими працює. Чи ви ніколи не сварились із молотком, що

упав вам на нагніток? Ого, ще й як! Або, чи не співали ви у лазничці, щоб підсвідомо компенсувати ваше невміння співати публічно?

Особистість це щось постійне, а не хвилене. Очевидно, вона може змінитися під впливом сильних потрясень чи поштовхів. Тоді вся внутрішня організація мотивів, емоцій, оцінок і понять перетворюється у хаос, з якого людина може вийти переможно або може потрапити в невралгічне збочення чи — ще гірше — в психозу, що стає вже поважним захворюнням і вимагає лікування. Психоза — це затрата контакту з реальністю і людина може залишитися вже невилікуваною. Взагалі трєба сказати, що між нормальною і ненормальною особистістю не можна провести рівної, чіткої межі, бо життя і його впливи надто складні, а людина надто слабка, щоб завжди вдержати повну рівновагу.

Вся наша активність охоплена фізичними, біохімічними, фізіологічними процесами, що надто складні, щоб завжди вдержати повну гармонію. Людина хвилено вийти може з рівноваги чи потрапити в певні конфліктів ситуації, але в неї є глибші сили, що майже завжди приходять їй на поміч. І тому ніколи не треба бути песимістом, треба лише доброї волі, а решту зробить сама природа і наша душа.

Щоб пізнати бодай поверхово особистість, треба — з допомогою інтимного і досвідченого інтерв'ю — розгадати людину в тривимірному розмірі і розкласти її на деталі. Коли кажу про тривимірність, маю на думці елементи зовнішні, внутрішні і глибинні. До останніх належать свідомість, сумління, розуміння краси і відчуття Божої присутності. Треба дбайливо перевірити перші формуючі роки дитинства людини, що визначають заздалегідь майбутні стандарти вартостей, оцінки добра і зла. Треба прослухати історію академічного і професійного життя даної одиниці, її сімейну і суспільну ситуацію, її дозрівання або, як ми кажемо, «вихід у люди», познайомитися з її бажанням, надіями, плянами, ідеалами та засобами, яких вона вживає для досягнення своєї мети. А далі — з'ясувати її здібність, приватне й інтимне життя, специфічні риси її характеру. Важливе і зайняття, що виповнює життя людини. Це — загально.

При оцінці й класифікації індивідуальності треба відкласти набір свої власні переконання і почування. Кожна людина має свою філософію життя, яка (філософія) впливає і на оцінку іншої особистості. А особисті почування зводять об'єктивну оцінку нанівець. Завжди треба брати до уваги і те, яке враження робить особистість даної людини на інших людей і чи не пробуємо ми влхнути дану особистість у рамки згори визначеної якоїсь категорії. Наприклад, чи не шукаємо в даній особистості прикмет лідера, друга або людини суто-релігійної, або тільки інтелектуала чи фізкультурника. Не треба забувати і про зовнішні ефекти, що часто дуже сильно впливають на нас. Наприклад, Сталіна ми знали як кривавого тирана, але точної його особистості ми не могли знати.

Оцінюючи особистість, найкраще обсервувати людину в дії і порівнювати її з самим собою або з іншими людьми. Пильна обсервація і порівняння — це ключ наукової методи. Очевидно, науковою методою можуть користу-

ватися лише вчені й спеціалісти, а не пересічні люди, до того ж молоді й недосвідчені. Але добре знати бодай основне, щоб загально пізнати себе самого та інших людей. Ми всі такі різні. І якщо б ми створили велику симфонію українського світу, складену з вартісних і глибоких особистостей, то жодна сила світу не зборола б нас, бо нема нічого міцнішого від повновартісних особистостей і їхньої дружньої співдії.

Деякі психологи ділять людей на типів. Наприклад, тип провідницький, тип комедіянта, що бачить ціле життя у кривому дзеркалі, тип місіонера, що хоче повернути весь світ на добру дорогу, і т. п. Психолог Юнг ділить людей на екстравертів, інтровертів і посередніх. Екстраверти це ті люди, що виявляють себе зовнішньо — відкриті, щирі, люблять дружити з іншими. Інтроверти — мовчазні, скриті, люблять самотність. Психолог Фром розрізняє різні характери — продуктивний, насторожений, суспільний, обережний і т. п. Часто людина назовні це тільки маска, під якою приховується дійсна особистість. Недосвідчений юнак на маску швидко зловиться і ошукається.

Ще з дитинства в людині поволі формується її «я», або — як каже Фрейд — «его». Це свідомість себе самого, вміння дивитися на себе самого збоку. «Его» — це той центр, що видає накази, контролює інстинкти, стимули і емоції, діє агресивно або захисно у своєму оточенні. Але крім «его» є ще «суперего». Це наше сумління. «Суперего» критикує «его» і вирішує, що добре, а що зле. Це ціла система мотивів, яка потрібна для нашої поведінки. Ні «его», ні «суперего», що — до речі — є проявами нашої душі, не мають визначеного місця в нашому тілі. Нам тільки здається, що вони в голові, бо думаємо, а думка це домінуючий елемент життя. Від різного рівня нашого мислення залежить і рівень нашого «его» і «суперего».

Не знаємо теж, де міститься і інтелігенція, яка завжди є в диспозиції «его». Вона допомагає нам зберегти в пам'яті подумані або спостережені речі та відновити їх знову тоді, коли потрібно. Користуючись арсеналом нашої пам'яті та спостерігаючи оточення, наша інтелігенція, з допомогою думки, творить нові поняття і будує нові системи, які підіймають людину на вищий ступень шляхетности. Коли в нас є мета, інтелігенція допомагає нам дійти до неї найкоротшою і найвигіднішою дорогою. В арсеналі інтелігенції є такі речі, як інтуїція або передчуття, візія або уява, що всебічно поширюють і поглиблюють світогляд. Ціла ця чарівна, невловима дія забарвлена ще й талантом. Талант — ще одна вроджена зброя для панування над оточенням і над собою. І хай ніхто не говорить, що він «не вдався», бо не має жодного таланту. Кожна людина має його, тільки не вміє знайти.

Все це разом, «его», «суперего» та інтелігенція — тісно співпрацюють. Але є ще один співробітник, що заохочує або знеохочує до дії. Це наші емоції або настрої. Вони тісно пов'язані з хемічними процесами нашого тіла. Це сторожі на фронті нашої безпеки, вони б'ють у дзвін, коли тривога, і трублять у фанфари, коли радість і перемога, коли все гаразд.

І ще одне фрейдівське слово прийняте в модерній психології. Це — «ід», що є магазином інстинктів і вроджених тенденцій нашого тіла. Його резиденція — у підсвідомім. Живучість нашого тіла це велика маскарада інстинктів і наше «я» переважно зміло над ними панує. Інстинкти — сирий матеріал, що має велику силу над нами. Згадаймо хоч би інстинкт прокореції життя, інстинкт самозбереження чи інстинкт смерти. Інстинкти діють автоматично, без нашої свідомости. І слава Богу. Бо свідомо ми не могли б контролювати, напр., складних процесів нашого шлунку чи інших наших органів. Свідомістю ми не могли б загоїти рани. Скалічений палець сам «знає», як гоїтись. Це нагромаджений досвід тисячоліть, що про нього наше тіло точно знає і нам цим журитися не треба. Нашому тілові треба тільки допомогти, щоб у ньому вміщалась здорова і щаслива особистість.

Це т. зв. мудрість тіла і навіть наш ум працює згідно з законами цієї мудрости. З незбагнених скарбів цієї мудрости нашого тіла індійські факіри пробують видобути на яв деякі речі. Вони не здивують нас, бо твір Божий безмежний у своїх розмірах, у красі, мудрості й величі. Нам призначено бути чимсь прекрасним, але ми короткозорі й не бачимо цього, топчемо скарби в погоні за неістотними, маловартісними речами і звужуємо нашу особистість до карикатури.

III

Ми жадібно шукаємо за особистостями серед нашого оточення, щоб їх наслідувати або чогось навчитися від них. Життя таке пребагате, що кожна нова поява — це для нас нове відкриття. В театрі, в кіно, в телевізії знаходимо типів (характери), яких любимо або ненавидимо. Вони допомагають нам вибирати те, що гарне й добре, і відкидати те, що погане. Але часто дуже популярна особа для нас є тільки маскою або загальним типом, і складної її особистости ми ніколи не знатимемо.

Візьмим, наприклад, Чапліна і Гарбо. Дуже популярні прізвища і мільйони людей, коли почують їх, мають силуети тих осіб перед собою. Деякі їхні характеристичні риси нам відомі з фільмів, але це все. А чи знаємо ми їхнє приватне й інтимне життя, історію їхнього життя з народження? Майже нічого. Іноді появляється біографія славних людей, яка кидає деяке світло на їхню особистість. Але щоб пізнати особистість людини треба детальних і солідних студій. В романах добрих письменників знаходимо детальні описи героїв, їхніх дій, думок, стимулів, мотивів і реакцій. Романи дають дуже добрий матеріал для студій, але і їх сьогодні пишуть так, що прочитаєш книгу і не знаєш героя.

Наша оцінка завжди буде дуже релятивна, бо вона залежна від нашого виховання і середовища, в якому ми виростили. Зріла людина шукає стійких і наукових критеріїв, бо саме те, що нам подобається може бути в першому моменті переконливе, але не стійке. Нас може захопити чар популярности і, йдучи за загальною opinio, можемо зійти зовсім на манівці в оцінці даної особи. А наш смак і наше упередження можуть ще й погіршити справу. І тому, коли дивимось на інших, подивімся і на себе самого. І перше враження ще далеко не все, воно може розвіятись, як дим. Треба досвіду й ще раз досвіду.

Зовнішній вигляд людини дуже часто обманює нас. Анатомічні прикмети нашого тіла мало пов'язані з нашою поведінкою. Дівчина, напр., з зеленими очима робить на нас дивне враження, але коли вона надіне чорні окуляри, це враження зовсім змінюється. Людина з гострими, виставленими зубами робить на нас агресивне враження, але вона може бути зовсім неагресивна. Тип обличчя, що залишився у нашій пам'яті, можемо прикласти й до іншої людини, але інша людина з іншим обличчям може бути таким самим типом. Плескати ніс робить прикре враження якогось дегенерата, але людина ця, власник цього носа, може бути гарною, доброю людиною. Великі руки роблять враження, що їх власник є робітник, але їх власником може бути і інтелектуал. Гарне обличчя дівчини ще не є доказом, що таким гарним є і її характер. Борода, вуси, довге волосся, що його тепер так люблять носити молоді люди, можуть хвилює приховати особистість, але тільки хвилює. Жодна борода не може додати людині ваги.

Голос людини теж може зробити нам несподіванку. Фізично міцна людина, атлет, може говорити тихенько. Навіть одяг людини може ошукати нас. Адже жінки носять черевики на високих заках, щоб додати чару їхнім рухам. Кожна жінка знає, який капелюх їй до лиця і як можна замаскувати ним «недоліки». Одяг військовика, священика чи сумівця викликає окреме враження і має своє психологічно зумовлене призначення.

Все це так, але, з другого боку, не забуваймо, що й зовнішні прикмети нашого тіла, голосу, навіть одяг, який носимо, а особливо наші рухи — часто підкреслюють і драматизують деякі характеристичні риси нашої особистості. Це добре знають театральні, бо це їхня професія. Треба б великої окремої студії, щоб проаналізувати порушене питання. Згадаємо лише, що расові й зовнішні прикмети поведінки часто допомагають нам здогадатись, хто ця людина, якої національності або, навіть, із якої території вона походить. Напр., звук мови, якої не розуміємо, і жестикуляція легко покажуть нам, хто італієць, а хто швед. Хід людини, ношення капелюха на голові, стискання руки на привітання, усмішка — часто допомагають нам в оцінці характеру. Навіть характер письма, а то й спосіб вживання ложки під час їжі можуть нам дещо сказати про характер даної людини. Це ті характеристичні риси, що їх мистець висловлює, підкреслює і вкладає в карикатуру.

Проте й тут треба бути обережним в оцінці людини й перевіряти наші спостереження. Напр., зношені ззаду заках говорять про впертість, штивність, доктринерство, а одночасно й про енергійного, незламного ідеаліста. Є і речі, які переконують своєю безоглядністю. Напр., недбало одягнена людина це безперечно людина недбала, хоч вона може бути дуже здібна, інтелегентна й освічена.

Освіта, виховання і приналежність до певної класи суспільства чи середовища змінюють поведінку, але не змінюють здібностей і рис характеру. Культурно поводитися може і людина зі скромними життєвими засобами, а некультурно, навіть комплетним простаком, може бути й дуже

багата людина. Вища кляса — це ще не культура. Також і дуже здібні люди не обов'язково мусять бути культурні. Напр., Бетговен, геніальний музикант, в житті був малокультурним, у деяких ситуаціях поводити себе як дикун. Одержимий великою ідеєю гуманізму Швайцер у відношенні до себе самого і свого практичного життя був дуже недбалим. Є і люди-сноби, зарозумілі тому, що високо освічені або дуже багаті чи елегантні, вони звихнені в іншому напрямі. Бо вже самий снобізм понижує людину. Вивищити людину може тільки врівноважена, поглиблена особистість.

Є і загальні типи, що їх визначаємо на географічній, історичній, расовій, мовній чи релігійній базі. Але й вони стереотипні і можуть звести нас на манівці. Напр., американці, індійці. Про шкотів говорять, що вони скупарі, але є різні шкоти. Про шевців кажуть, що вони п'яниці, але хіба кожний швець п'є? Чи англійці всі «холодні», а українці всі «теплі»?

Часто людей судять, маючи на оці якусь мету. Напр., бізнесмен оцінює людину, чи вона надається до торгівлі. Як бачимо, його оцінка особиста, обмежена. В Австралії про того, хто розуміється на конях кажуть, що він інтересна людина. Але це зовсім суб'єктивна й обмежена оцінка. Нам може хтось подобатись тільки тому, що грає на фортепіані, але музикальність це тільки одна з багатьох прикмет особистості. Взагалі, оцінюючи людей, нам не вільно ні любити, ні ненавидіти їх, тут треба послуговуватися безчуттєвістю і безсторонністю.

А чи існує зовсім об'єктивна оцінка? Об'єктивний характер буде абстрактним характером, а об'єктивна оцінка буде абстрактною оцінкою. В щоденному житті, в різних практичних ситуаціях нас завжди цікавить якась сторінка особистості людини, а не її цілість, і саме на цю сторінку спрямовуємо свою увагу.

Проте об'єктивна оцінка особистості людини існує, бо мусить існувати, коли ми з розумом і справедливо оцінюємо інших. І тоді класифікація добрих чи поганих сторінок особистості набирає поважного, виховного й інтегрального значення.

IV

Основні риси завжди дають загальну й вихідну характеристику особистості, напр., можемо визначити, що дана людина вперта, емоційна, покірлива, самостійна, справедлива, ідеаліст, пляновик, матеріаліст і т. п. Деякі з цих рис є позитивні, деякі негативні. Але й ті риси, що на перший погляд видаються нам позитивними, можуть на практиці розвиватися в негативному напрямі. Напр., впертість може бути позитивною або негативною рисою, залежно від того, в якій ситуації. Сумівський закон говорить про ті основні позитивні риси характеру молодого юнака, які він повинен засвоїти собі та розвивати: справедливість, точність, дисциплінованість, чесність, вірність українській державницькій ідеї, релігійність і т. п. Але молода людина мусить знати й негативні риси характеру, щоб оберегати себе від них і не потрапити в конфлікти. Збірне обговорювання на сходинах різних рис людського характеру має велике виховне значення.

Психолог Олпорт подає 17.953 рис характеру, називаючи їх по-англійськи. Всі ці риси напевно можна подати й українською мовою, але на це треба б цілого словника. Проте, знаючи основні риси характеру, можна легко зрозуміти і всі інші. Деякі типи людей є виразно позитивні або негативні, значить, їх характер має виразну перевагу позитивних або негативних рис. Але інші типи — мішані або посередні. Людина може бути тою самою лише в певній ситуації або тою самою у різних ситуаціях. Такий тип є стійкий у позитивному або в негативному розумінні, залежно від ситуації. Є також типи нестійкі, неінтегровані, непевні, без власної ідеї і мети. Це люди, що загубили своє власне «я». Вони в різних і в таких самих ситуаціях по-різному себе ведуть. Найбільше, однак, є таких людей, що тримаються середини або пересічного рівня.

Всі люди різняться між собою найперше загальним рівнем інтелектуальності. Далі йде рівень емоційності, а за ним — рушійна сила або здатність реалізувати ідеї і плани та досягати мету. Потім ідуть спадковість, пам'ять, фізіологія, невралгічний рівень або ситуація психічних конфліктів, відвага, провідницькі прикмети, аспірації, інтро- чи екстравертність і контролю свого «я».

Структура особистості залежить також від потреб. Людина має різні потреби, а до них насамперед належить потреба безпеки, що від дитинства, від самого народження, нас переслідує. За нею іде потреба приємності. Потреба заспокоєння голоду підлягає першій і другій потребам. Далі йде потреба довершення чогось у житті, сатисфакції, ствердження своєї вартості. Таких основних потреб є понад двадцять. Вони можуть бути фізіологічні, духові й економічні. Переважають одні або другі, а найчастіше зазублюються одні з одними. Повністю розвинений фізично юнак потребує ідейного насаження, без якого, дарма що він здоровий, він почуває себе як без рук і без ніг. Еротична потреба може бути біологічною, але може бути й ідейною, коли юнак шукає друга життя. Потреби спричиняють необхідність різних видів поведінки у відношенні до оточення і таким чином людина засвоює собі й різні риси характеру.

Людина дивиться на своє оточення не тільки під кутом біохімічним чи фізичним, вона бачить у ньому і певну, якогось значення ситуацію. Тому людина і є людиною зі своїм «суперего» і своєю душею. Тенденція до конструктивної самореалізації є основною, специфічною потребою людини. Але, чи кожної людини? І ось тут зіткнемося з безліччю людей, які фізично чи психічно не спроможні нормально сприйняти своїх потреб і йдуть чи блукають крутими дорогами або взагалі манівцями. На це складається цілий ряд причин: погане здоров'я, фізична нищівність, поганий апетит, безсонність, погані сні, містичні болі, нервовість, почуття втоми, журба, надмірна чутливість, самотність, туга, брак приятелів, неспівзвучність, розгубленість, страх, жаль, пригноблення внаслідок критики, неуспіх, нечесність інших, непевність майбутнього, випадки людської підлоти і т. п. На кожному кроці яма, на кожному повороті — лихо.

Оточені такими пороками, люди не спроможні піднятися понад себе, попадають у різні конфлікти, з яких виплутатись тяжко. Часто борсаються у системі своїх психічних конфліктів ціле життя, а буває, що попадають у невилікувальну психозу. Намагаючись пристосуватися до оточення, попадають у різні хворобливі ситуації — маніяцтво, збочення тощо. В особливих випадках важкого, небезпечного захворювання, таких хворих лікують у відповідних лікарнях. Але в нашій цивілізації, особливо у важких еміграційних умовах, лікувати всіх неможливо.

В основному конфлікти виникають із причин внутрішнього напруження, що примушує думку мобілізувати енергію для розбиття видимих і невидимих перешкод у шуканні рівноваги. Джерелом конфліктів є наша цивілізація, оточення, суспільні відносини, статева й сімейна дисгармонія, хаотичне або й жодне виховання.

Розгублена людина пробує модифікувати свої стимули і мотиви, що на неї впливають, і шукає оточення, яке їй до вподоби. Вона модифікує також своє ставлення до оточення, свою реакцію, пристосовуючись до ситуації, надіючись досягнути емоційне відпруження, спокій, а навіть щастя. Особливо бідна та людина, що затратила природні, глибокі, ідейно-емоційні зв'язки з рідним краєм. Вона, як би не переозброювалась, як би не пристосовувалась до оточення, модифікуючи свої погляди, колиски спокою собі ніде й ніколи не знайде. Отчизна — це пристань, так як дитинство — це вихід у світ.

Жінка, що не має ні дітей, ні сім'ї — любить котів. Значить, вона шукає нових стимулів і це звільняє її від репресії почувань любови. Людина, що не хоче або не має сили стати обличчям до небезпеки або уникає невідомої розв'язки проблем, відганяє від себе тривожні думки. В людини можуть бути прикрі спомини, що їх вона пробує забути, здушити. Це називається — репресія. Проте вона не може виелімінувати емоційного неспокою, бо хіба ж можна забути минуле або відігнати від себе тривожні передчуття самою репресією? Деякі люди мають загострену чуйність, яка допомагає їм відзискати рівновагу. Протилежністю до чуйности є автоматична, бездушна дефензива, що в тривожному напруженні позбавляє людину будь-якої ініціативи.

(Закінчення буде)

Павло САВЧУК

СОНЕТ

Моя царице, мій коханий краю,
За тебе серце б'ється все життя,
Палким вогнем лише тебе кохаю,
Щоб вік з тобою розділять буття.

За тебе ось світами я скитаюсь,
Нащо, для чого — краще не питай!
Нести вінок терновий не кидаю —
І серця біль за знищений мій рай.

Про це лише Всевишній добре знає,
Всі мої плями, мрії без кінця,
Тому мене ніколи не кидає, —
І збереже до райського вінця.

В моєму серці завжди образ твій,
В історії — в неволі віковій!

1964

Ганна ЧЕРІНЬ

ЧЕТВЕРТА ЛЮБОВ

Прилетіли птиці,
Наче блискавиці,
Принесли на крилах весняну любов.
Я любила тричі,
Цілувала в вічі,
А тепер вчетверте полюбила знов.

Вірила, любила,
Стриматись несила . . .
Ти не обіцявся і не присягав . . .
Та й нащо присяга,
Як у серці спрага?
Пий солодкий трунок із отруйних трав!

Міра таємниці —
Глибина крилиці.
У криницю зірка падає згори.
Стали дні холодні . . .
Вчора — як сьогодні.
Стали довгі-довгі наші вечори . . .

Не даруй дарунка
Замість поцілунка,
Не шукай відмови, слів не говори!
Чом весела пісня
Серце смутком тисне?
Хто в слова знайомі вклав зворотний зміст?
І любов четверта,
На шматки подерта,
Так, як твій роздерла, не читавши, лист . . .

Посивіли квіти —
Час і нам сивіти . . .
Відцвіли надії, відцвігуть жалі.
В серці тиха пуста.
Неба сіра хустка
Поле огортає, стеле по ріллі . . .

Плавню в небі лине
Згряя журавлина . . .
Ти мовчиш. Спинився, слова не промов:
Відлітають птиці,
Тихі, як черниці,
І несуть на крилах втрачену любов.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
» ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ «

Сергій ЖУК

ПАНТЕЇСТ

Небесна баня сяє міріадами вогнів. Блакитні звуки космічної симфонії лунають у безмежних просторах.

Сивий Дніпро невинно котить на південь потужні хвилі, милує береги.

Старий дуб повільно пливе за течією. На дні його лежить горілиць не абиякий майстер-маляр Оксен.

Розплющені очі й кучерява борода глядять у небесний простір. Схвильована буревієм життя душа шукає відповіді; поволі затихають муки стомленого серця.

Душа розмовляє з Богом.

У головах сидить маленька дівчинка Ліла.

— Тату, ти спиш?

— Ні, Кирпochко.

— Чому ж мовчиш?

— Я думаю. Розмовляй, доню, з зорями.

— Не вмію.

— Учися, Кирпochко. Навколо нас жива краса. Ти чуєш музику світів?

Дівчинка кивнула головою і... задивилась у небо.

Мовчить. А дуб пливе. Спадають із неба вічні зорі. Небесне склепіння поволі стає прозорим.

— Тату, ти спиш?

— Дрімаю.

Сліпуче проміння пронизує обрій. Всевидяче Око-Сонце глянуло на землю.

Оксен прокинувся: в хаті темно. Спробував ворухнути ногами — важкі колоди. Не під силу хворому серцю.

Це все тільки привиділось, усе — в минулому. »Мені лишилась тільки смерть«, думає він.

Кирпochка давно вже виросла і, навіть, має капловухого зальотника. Вона, так само як і Оксен, любить красу і не потребує слави.

В нічній пітьмі Оксен пірнув у гіркі думки. Непомітно дрімота, як тонка павутинка, вкрила повіки.

Блискуча крига іскриться під ногами. Легко, вільно здіймається то одна, то друга нога, молоде пружне тіло гойдається у повітрі, все швидше, швидше крешуть кригу скобзуни, виписують восьмірку. Під руку з ним несеться Тася.

Мельодія наростає, звучить всепереможно. В бурі шаленого вальсу несеться з Тасею Оксен...

Холодний піт вкриває чоло, розплющує очі: ця сама кімната, низька стеля давить груди. В заплакане вікно дивиться сірий ранок. Ніби стопудові гирі хтось прив'язав йому до ніг.

Так, це було давно, коли не почувалось ніг... на скентінгу, Дороги розійшлись. Тася з пораненим серцем залишила Оксена. в Петербурзі.

Де вона тепер?

До кімнати ввійшла дружина Оксена.

— Ну, як ти себе почуваєш, Оксене?

— Добре. Мені краще, а ти не спала знову?

Мартині очі наповнилися слізьми.

— Як же я можу спати, коли ти... — не доказала.

— Сядь біля мене на хвилинку. Не плач... мені здається, що я видужаю.

Марта зайшла слізьми.

— Лікар каже, що це наслідки довготривалого голоду... Може, ти висповідася, Оксене?

— Я ціле своє життя сповідався перед Богом.

— Але, тепер...

— Гаразд... Де Кирпочка?

— Пішла кудись, нічого не сказала.

Хтось обережно постукав у двері. До кімнати увійшов, невисокий на зріст, небуденний гість. Вираз його обличчя свідчить про те, що він мистець.

— Корнію!

— Оксене! — і вони обнялися.

— Давно не бачились.

Марта притулила хустку до очей і вийшла.

— І більше не побачимось, — закінчив Оксен.

— Що ти сказав?

— Те, що чув. Іду в далеку дорогу, але я вдячний долі за те, що я жив.

— Доля приділила тобі дорогоцінні скарби, Оксене.

— Але ти закопав їх, як ледачий раб своє срібло, — додав Оксен.

— Я знаю, ти багато колись працював. Не дарма одержав дві срібні великі медалі, а що не одержав золотої — не твоя вина. Кривда народилась на світ раніш від правди.

— Разом народилися вони, сказав Оксен. — Я працював, доки не одружився, а коли обсіли діти, усвідомив собі, що я не Тіціян, що є на світі багато здібних мистців і їхніх непотрібних творів. Ну, що з того, що я одержав би золоту медаль? Я й без неї їздив за кордон. А для тих, що прагнуть відрядження — я намалював не одну картину. Ти знаєш Доленгу і Зозулю, це я малював замість них конкурсні образи.

Корній дивився широко розплющеними очима.

— Дивна з тебе людина, Оксене!
— А ти хотів би, щоб я був такий, як усі?
— Що ж ти залишив собі, Оксене?
— Дніпро, човен, вудки... Сонце, небо і зорі. Ввесь світ на-
лежав мені.

— А де ж твої Болгарські етюди? Де твоя, завіяна снігом хатина в зеленому промінні місячного сяйва?

— Валяється у скрині. Заметену снігом хатину я намалював лише на те, щоб показати, як треба малювати місячні ночі — вони ніколи не бувають сині або фіолетові, як у мого шваґра... Завтра мене не буде, Корнію. Прощай! — і він простягнув руку долонею вгору. — Я не шкодую за життям... Я жив...

— Прощай, — ледве чутно вимовив Корній, стискаючи Оксенову руку.

Він насилу переміг себе і вийшов.

*

Тихо, непомітно увійшла до кімнати Ліла і стала в головах у батька.

— Чому мовчиш, Кирпочко?

— Я жду твого слова, тату. Мені з тобою добре навіть тоді, коли ми мовчимо.

— Сьогодні я хочу сказати тобі, дитино, на прощання... — і він на хвилину урвав. — Ти була моїм скарбом, золотою надією, всі мої блакитні сподіванки я поклав у твою душу... Доля приділила тобі не абиякий хист; я намагався відточити його як меч. Знаю, ти не змарнуєш свого життя — ти зречешся навіки родинного вогнища. Як весталка в храмі Аполлона, ти будеш служити безсмертній красі мистецтва... Чуєш, ти будеш служити всепокоряючому різьбарству і більш нікому...

— Тату, — тихо вимовила Ліла. — Я не Мікель-Анджельо... Я підписала сьогодні шлюбний контракт.

Оксен замовк, що діялось у його душі — ніхто не довідається довіку, але клекіт крові в його серці було чути в кімнаті.

— Сьогодні я їду до свого чоловіка, — Ліла нахилилась і поцілувала батька в чоло. — Прощай, мені треба скласти свої речі.

Оксен мовчав.

В хаті напівтемно, ледве блимає вогник гаснички. Над Оксеном схилилась постать Марти. Він тримає її руку в своїй.

— Марто, — шепче Оксен, — сьогодні останній день. Ти, моя вірна дружино, виростила мені дочок. Ти змарнувала зі мною своє життя.

— Що ти говориш, Оксене!

— Правду, я кажу правду, Марто. Ти не спала, не з'їла, ти не відпочила. Ти не носилася Дніпром за течією, як я. Ти не дивилась на небо, не розмовляла з зорями, бо не мала часу... Ти не закохувалась, як я... ти не жила.

Марта низько схилилась. Він ніжно погладив її передчасно посивілу голову.

— Іди, Марто, відпочинь — тобі треба набратися сили.

— Ліла зрадила твої надії, — прошептала Марта.

— Вона молода, життя бере своє, — промовив, ніби сам до себе, Оксен.

— Ти хочеш залишитися самий із своїми думами? — Марта встала. Її очі, повні сліз, дивились у простір.

— Лишись, Марто, лишись зі мною. Мої останні хвилини, по праву, належать тобі.

Рука Оксена ніжно лягла на Мартину руку. Марта припала устами до неї.

— Скажи, ти шкодувала коли-небудь, що зв'язала своє життя з моїм?

— Ніколи, я була щаслива. Я жила тобою, я боліла твоїми болями.

Згадка за згадкою і перед ними встало прожите життя.

Натомлена Марта приникла головою до ніг Оксена і задрімала.

— Марто, іди ляж, — але Марта не обізвалась — вона міцно спала.

Сон тікав з очей Оксена. Думи взяли його в полон. Ліла була перед його очима... В серці клекотіло, в грудях пекло, дихалось важко...

Гаряче сонце праяжить над Дніпровою косою, вкритою верболозом. У човні сидить із вудкою в руках, брунатна від сонця, Ліла. Оксен дрімає у холодку, між лозами.

— Е-оо! — почувся Лілін поклик.

Оксен виліз з гаври. До коси причалив човен, у якому сиділо двоє — панич і панна. Тільки що ступили на землю, як уздріли волохатого, з кудлатою гривною і кучерявою бородою фавна, що виліз із кущів. Вовна горіла золотим жаром на сонці. Перелякана пара кинулась тікати до човна. Панич по дорозі зачепився ногою за кущ і розпластався на піску.

Ох, як сміялась Ліла!

Го-го! — розкотився могутній сміх фавна і розсипався луною в лозах над Дніпром.

Це він, Оксен, навчив Лілу бачити смішне у звичайному.

Перед очима розгорнувся Лілін альбом карикатур на зальотників і закоханих дівчат.

— Ліло! — трохи не крикнув Оксен. Гострий біль ударив ножом Оксенові в груди.

— Марто, — тихо покликав Оксен.

Марта не ворухнулась.

»Хай спить«.

Уперто, терпеливо змагався Оксен в останньому бою.

»Оо!« — вилетів глибокий віддих з його грудей.

Марта схопилась, кинулась до Оксена, а йому вже відкрилась Тайна Вічності.

Чарльз СНОВ

СМЕРТЬ ПІД ВІТРИЛАМИ

(Роман)

(Закінчення, 7)

Скупавшись, товариство одяглося і Тоня запропонувала поїхати до Поттер-Гайгему пити чай. Всі вхопилися за цю ідею: адже це означало, що ми вже не в'язні! З галасом і сміхом ми посідали в два човни, що стояли на березі перед віллою. Філіпп з дівчатами вмотивувався в моторовому човні, яким керував Крістофер, а Фінбов з Уільямом сіли в ялик, який повів я. Мені мимоволі прийшла на думку вчорашня подорож з Фінбовом у цьому самому човні. У своїй наївності я вірив тоді, що Фінбов підозріває у вбивстві Тоню, а тепер, коли правда виявилася настільки жорстокішою, цей спогад був для мене нестерпним.

Коли ми своїм човном прибули на місце, всі вже сиділи за столиком у садку кав'ярні.

— Ідіть сюди, — гукнула Тоня. — Влаштуємо трапезу без убивці.

— Якось незвично, — посміхнувся Філіпп, — сидиш за столом і не думаєш про те, що вбивця поруч з тобою.

— І справді, життя стає нудним, — зауважив Крістофер, поки Фінбов, Уільям і я вмоцувалися за столом. — На мою думку, Ян мусить щонебудь придумати. Послухайте, може, попросимо Яна убити когонебудь, щоб покласти край монотонності нашого теперішнього існування?

Я спробував посміхнутися, але з цього нічого не вийшло.

— Що сталося, Яне? — лагідно спитала Евіс. — У вас поганий вигляд.

— Коли ви доживете до нашого віку, люба, — втрутився у розмову Фінбов, — то зрозумієте, що існує безліч фізичних хвороб, які дуже дошкуляють людині і про які в товаристві не згадують, — особливо такі соромливі джентлмени, як Ян. У нього просто нетравлення шлунку.

— Сердешний Ян, — співчутливо вигукнула Евіс, — мені так шкода вас! Чи може вам чимось допомогти?

— Не турбуйтеся, обійдеться, — пробурмотів я.

— Я піду до власника кав'ярні й спитаю, чи немає в нього, часом, магнезії, — сказала Евіс. — Моя тітка в таких випадках завжди вживає магнезію.

Так мені довелося стати героєм безглуздої комедії. Сціпивши зуби, я стежив за Евіс, що вийшла своєю плавною ходою, щоб

принести мені ліки від вигаданої Фінбовом хвороби. А в думках моїх мені не давали спокою страшні тортури, що їх приготувала доля для Евіс.

Тим часом комедія ішла своїм порядком. Я меланхолійно проковтнув білий порошок, і мене більше ніхто не чіпав, дозволивши грати роллю мовчазного свідка на цьому радісному святі.

Тоня вернулася до жарту Фінбова і запитала:

— Ви, Фінбове, сказали: »доживете до нашого віку«, але ж ви, звичайно, молодший за Яна?

— В усіх аспектах, крім календарних років, я значно старший за нього, — відповів Фінбов. — Я народився в 1879 році, і це єдина визначна подія, якою може похвалитися цей рік.

— То вам тільки п'ятдесят два роки, — підраховував Філіпп.

— Цілком слушно, — погодився Фінбов.

— Ви ще зовсім молодий, я навіть могла б вийти за вас заміж, — сказала Тоня, підвівши очі від своєї чашки.

— Ну, для такої справи, боюсь, я ще зовсім замолодий, — відповів Фінбов.

— Ви свинтус, — сказала Тоня.

Філіпп обвів поглядом усіх присутніх за столом і сказав:

— Страшно навіть подумати, що ми підозрівали одне одного в убивстві протягом останніх трьох днів! Я навіть не хочу сказати, кого я уважав за вбивцю Роджера, бо це надто жахливе.

— Богом клянусь, я людина не сентиментальна, — підтримав його Уільям, але і я радий, що все скінчилося.

— А бідолаха Роджер мертвий, — сказав Крістофер. — Але досить про це. Краще подумаймо, де ми проведемо наступне літо.

— Ми могли б прийхати в гості до тебе і Евіс у Маляю! — весело вигукнув Філіпп.

— Це справді було б чудово, — погодився Крістофер, але обличчя його трохи спохмурніло. — Проте ми одружимося лише після того, як я попрацюю у Маляї рік-два.

— Яка шкода! — вигукнула Тоня. — А чому б вам не побратись наступного тижня, одночасно з нами?

— О, ми ще маємо час, — обірвала її Евіс.

»Ще маємо час, — гірко подумав я. — В неї, певно, сталеві нерви«.

— Тоді зустрічаймо Різдво разом на Рів'ері! — запропонувала Тоня.

— Не знаю, чи зможу. Адже я не такий нероба, як ви. В усякому разі, постараюся, — сказав Уільям.

— Я погоджуюся, — промовила Евіс.

Я закусив губу, стримуючи зойк.

— Боюсь, що мене рахувати не варто, — сказав Крістофер, — бо в той час я вже вирощуватиму кавчук.

— А ви, Яне? — запитала Тоня.

— Не знаю, люба, — похмуро відповів я.

— Ну, не засмучуйтесь, завтра вам уже покращає, — підбадьорила вона мене.

— Приїздіть і ви, Фінбове, — запропонував Філіпп. — Їй-богу, за нормальних обставин ми всі дуже милі люди. Ви змініте свою думку про нас, коли познайомитесь із нами ближче.

— Боюся, що ви переміните свою думку про мене, познайомившись ближче зі мною, — відповів Фінбов, і я подумав, що тільки я один розумію справжнє значення цих його слів.

»Трапеза« тривала далі, всі весело розмовляли, жартували, багато пили і їли. Фінбов власноручно заварив собі свій чай і, попиваючи його, хвалив, що це »найкращий чай у світі«.

Нарешті настала шоста година, і всі досить неохоче визнали, що час повертатися до вілли. Мене ж особисто перспектива того, що мало відбутися ввечері, так лякала, що я ладен був залишитися тут, на березі, хоч би й назавжди.

— Я маю одержати сьогодні пакунок, — сказав Фінбов, — отже, якщо дозволите, я поведу моторовий човен. Ян і Філіпп з Тонею можуть сісти зі мною.

— Ні, ми підемо пішки, — відповіла Тоня, беручи Філіппа за руку. — Ми дуже любимо вас усіх, але іноді нам хочеться хоч десять хвилин побути на самоті.

— А можна мені поїхати з вами? — швидко, нервово, спитала Евіс. У широко розплющених її очах раптом засвітився страх. Фінбов уважно глянув на неї і сказав:

— Авжеж можна, якщо хочете. Уільям підвезе Крістофера на ялику.

Дорога від Поттеру до вілли зайняла нам кілька хвилин, і за цей час ми з Евіс не промовили ні слова. Лише Фінбов зауважив:

— Я ніколи не думав, що мені доведеться підвестися до таких вершин — сісти за кермо моторового човна.

Евіс спромоглася посміхнутися у відповідь. Я ж був у надто великому розпачі, щоб помічати щонебудь, крім її блілого обличчя.

Коли ми причалили, Евіс вискочила з човна і побігла через садок до вілли. Ми з Фінбовом пішли слідом за нею. У вітальні на столі лежав пакунок, адресований Фінбову.

— Ну ось, нарешті, — сказав він. — Це від Аллена. Будь ласка, Яне, віднеси цей пакунок до нашої кімнати.

Я заніс пакунок і поклав на туалетний столик. Невидючими очима втупився у вікно. Тепер уже не було кого виглядати, і в майбутньому не буде. Обличчя Евіс стане лише тінню, відбиткою у пам'яті старої людини.

Ввійшов Фінбов, тримаючи в руці ще один пакунок; він був загорнений у рожевий папір і непідписаний. Поклав його на

столику поруч із тим, що його заніс я. Випроставшись, Фінбов спокійно сказав:

— А тепер, Яне, ми повинні піти подивитись, що робить Евіс.

— Невже не можна обійтись без цього? — благально звернувся я до Фінбова. — Ради Бога, залиши це, Фінбове. Дівчина і так...

— Я вже пообіцяв тобі зробити все, що від мене залежить, — обірвав мене Фінбов.

Він вийшов дверима, що вели до вітальні. Я пішов слідом за ним, спонуканий якоюсь незнаною і невблаганною силою. На мить Фінбов зупинився, пробурмотів: «Якщо не помиляюсь...» і, пробігши коридором, розчинив навстіж двері до спальні Евіс.

Коридор відразу заповнився їдким запахом диму. На підлозі кімнати лежала купа попелу і обгорілих папірців, краї яких ще закручувались і димились. Евіс стояла над вогнищем, дивлячись на нього широко розкритими очима, і її уста кривилися у жорстокий посмішці. Я б ніколи не повірив, що її обличчя може так змінити свій лагідний, меланхолійний вираз, так спотворитися у лютому й зневажливому тріумфі. Мої сумніви і моя остання надія зникли. «Це кінець», подумав я.

Насмішкувато глянувши на Фінбова, Евіс промовила:

— У вас досить дивні манери, містере Фінбове.

Мій приятель вказав на попіл і рівним голосом спитав:

— Слід гадати, що в цих паперах ішлося про Роджера?

— Просто геніально! — відповіла Евіс. — І як ви здогадалися? Можу уточнити: це був мій щоденник.

— Звичка вести щоденник — дуже небезпечна, — кинув Фінбов.

Евіс досі тримала себе в руках, але абсолютний спокій у поведінці Фінбова трохи захитав її. Голос Евіс затремтів, коли вона відповіла:

— Можете думати собі що хочете.

— Саме це, — ввічливо сказав Фінбов, — я і збираюсь робити.

— Он як, — прошепотіла Евіс.

— Вам, очевидно, цікаво було б довідатись, що я побачив тут саме те, що сподівався побачити, — продовжував Фінбов. — Тепер моя теорія набула, нарешті, повноти — останній елемент став на своє місце.

— Що ж, поздоровляю, — відповіла Евіс, але в її очах з'явився якийсь зацькований вираз. А через хвилину вона запитала: — І що ви тепер збираєтесь робити?

— Незабаром ви самі побачите, — відповів він тихо. — Я пропоную вам посидіти у вітальні зі мною і Яном, аж доки не повернуться інші.

Евіс сіла на диван, закурила цигарку і завмерла в зляканому чеканні. Фінбов мовчки стояв, спершись ліктем на піаніно. Я сів у крісло, почувавши себе цілком розбитим.

Раптом Фінбов стиха мугикнув:

— Та-ак, — і звернувся до Евіс. — Я все ж не такий розумний, яким хотів би бути. Нам з вами доведеться прогулятись, Евіс.

Евіс підвела на нього очі.

— Якщо ви кажете «доведеться», то вибору, очевидно, нема. Але знайте, що мені не хотілося б прогулюватись із вами, — холодно сказала вона.

— Боюся, що це не має значення, — кинув Фінбов.

Він швидко вийшов до нашої кімнати і вернувся з незаадресованим пакунком. Попросивши мене переказати іншим, що вони з Евіс вийшли ненадовго, він вивів Евіс з вітальні надвір, де починалася стежка до села.

Я залишився сам у кімнаті. Закрадалися вже сутінки і думки мої проносилися з шаленою швидкістю. Перед очима — картини: Евіс плаче в мене в обіймах, благаючи, щоб я допоміг їй довести її невинність. На палубі стоїть засмучена Евіс і каже мені, як їй подобався Фінбов. Евіс дивиться у вікно на болота, а Тоня гістерично кричить до неї: «Чому ж ти мовчиш?» Фінбов у поїзді розповідає, якою він побачив Евіс при світлі сірника: «немов вона щойно розчавила таргана». І ось тепер остання сцена: Евіс палить папери і крива посмішка спотворює її прекрасне обличчя.

З саду до вілли увійшли Уїльям і Крістофер.

— Пробачте, що запізнились, — сказав до мене Уїльям.

— А чому ви, Яне, сам один? — запитав Крістофер. — Де Фінбов і Евіс?

— Вийшли на прогулянку, — відповів я. А в думці пожалів Крістофера: «бідолаха, він не знає, який удар чекає його».

— Дивно, — сказав Крістофер, — починається дощик. Сподіваюсь, вони скоро повернуться.

— Авжеж, — відповів я.

Через кілька хвилин прийшли Тоня з Філіппом і відразу почали говорити про свої готування до весілля. Тоня аж сяяла від щастя.

— Уїльяме, — сказала вона лукаво, — тобі також уже час одружитись.

— Я надто зайнятий, щоб думати про це, — буркнув він. — І до того ж — надто обережний.

— Дурниці, — сказала Тоня. — Перша ж жінка, якій ти впадеш в око, обкрутить тебе так, що ти й не оглянешся.

Тоня поставила пластинку з фокстротом і почала танцювати з Філіппом, пригортаючись до нього. З дивним, невиразним співчуттям, я дивився на засмагле обличчя Крістофера, що з тривожним і засмученим виглядом спостерігав цю закохану пару, настільки щасливішу від нього і Евіс.

Уїльям сів поруч зі мною і сказав:

— Ви щось не в гуморі, Яне?

— Не дуже то добре почуваю себе, відповів я.

— Це наслідок нервового напруження останніх днів, — продовжував Уільям. — Найчастіше реакція настає тоді, коли вже все залишилося за нами. Але тоді ми відчуваємо себе так, неначе нас хто обухом оперішив.

Я намагався поводитись чемно, проте кожне почуте слово драгувало мене, бо здавалося по-ідіотськи безглуздим. Я чекав, що ось-ось з'явиться Фінбов з Евіс і розповість присутнім усю правду. По шибках вікон дзвенів дощ, а мелодія фокстроту здавалась для мене нескінченною. Я чув, як шалено калатає моє серце.

Нарешті я побачив дві постаті, що наближались до вілли через сад. Очевидно, Фінбов і Евіс пройшли полем до річки, а верталися берегом. Уільям відчинив двері веранди і вони ввійшли, задихані й промоклі. Волосся Евіс злипло, а на її панчохах були видні темні мокрі плями.

Фінбов, усміхнувшись, сказав:

— В цю пору року на прогулянку просто не можна виходити без якихнебудь захисних засобів на випадок негоди.

— Чому ж ви пішли? — спитав Крістофер.

— Містерові Фінбову заманулося подихати свіжим повітрям. І я вирішила задовольнити його бажання, — швидко відповіла Евіс.

— Авжеж, містер Фінбов має право трошки розважитися, — втрутилася Тоня.

— На щастя, мої розваги переважно нешкідливі, — докинув Фінбов.

Від цього жарту в мене похололо серце.

Дощ настільки згустив сутінки, що в протилежному кутку кімнати вже нічого не було видно.

— О, Боже, — вигукнула Тоня, — після того, як усе так чудово скінчилося, ми не повинні сидіти в цій похмурій темряві.

— Слушно, — підхопив Філіпп.

— Тож засвітим світло, — запропонувала Тоня.

Покликали місіс Тафтс, і Крістофер попросив її принести лампи. Вона буркнула щось про те, що лампи не в порядку, але пообіцяла пошукати свічок. Незабаром слабке жовтаве світло свічок трошки розігнало морок дощового вечора. Ця картина чомусь нагадала мені нічне сидіння біля небіжчика.

— Тепер уже краще, — заявила Тоня. — Краще видно і нас усіх такий мальовничий вигляд.

— Але я б не сказав, що в кімнаті стало веселіше, — зауважив Уільям.

— Ет, не так воно вже й погано, — сказав Філіпп. — Зрештою, найважливіше те, що все вже залишилося за нами.

— Так, — погодився Крістофер, — тепер усім неприємностям уже кінець.

— І як же ж чудово бути свідомим, що все скінчилося! — зітхнула Тоня.

— Так, тепер уже все скінчилося, або, правильніше, майже все, — спокійно зауважив Фінбов. — Я саме отримав щось на зразок останнього слова — у вигляді книжки, в якій Роджер записував історії хвороб своїх пацієнтів.

Ці слова Фінбова прозвучали цілком невинно, але я помітив, що обличчя Евіс пополютніло. І тоді я збагнув, що зближається кінець розв'язки вбивства. Тоня, яка нічого не побачила й не зрозуміла, спитала:

— А є в ній щось цікаве?

— Так, дуже цікаве, — відповів Фінбов.

Уїльям почав розповідати історію про свого приятеля, початку-ючого невропатолога, який ухитрився загубити книжку з історіями хвороб. Крістофер підвівся і вийшов до своєї кімнати. Розповідь Уїльяма була дуже довгою, але я не чув майже ні слова, бо весь час не зводив очей з Евіс. Крістофер повернувся до вітальні. Його худе обличчя мало розгублений і здивований вираз.

— Гелло, Крістофере! — гукнув до нього Фінбов. — Чи не шукаєте ви часом, пакунка? Я помилково захопив його з собою, коли йшов на прогулянку, і залишив у човні.

— О, добре, — відповів Крістофер. — Він мені потрібний на хвилину. Я піду візьму його, а одночасно забіжу до села по цигарки.

— Гаразд, — відповів Фінбов.

Крістофер відчинив двері веранди і зник у саду.

Я чув це все, але ні на чому не міг зосередити своєї уваги, бо не зводив очей з блілого, нерухомого обличчя Евіс. З нетерпінням чекав, коли ж нарешті Фінбов почне говорити. Тим часом Уїльям закінчив свою розповідь, а Тоня розпочала якусь історію про свою пригоду з невропатологом.

Я бачив, що Фінбов сидить у кріслі напружений, немов чекаючи на якийсь сигнал, і подумав, як у тумані: «на що він може чекати?»

Раптом до мене долинув якийсь короткий сухий тріск, немов хтось ляснув батоном. Але я не зрозумів, звідки взявся цей звук і не надав йому жодного значення.

— Таа-аак... — дуже тихо прошепотів Фінбов.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

ФІНБОВ ДАЄ ДОВГЕ ПОЯСНЕННЯ

Фінбов підвівся і швидко вийшов з кімнати. Ми почули, що він кличе місіс Тафтс. До мене долинув його низький голос, він щось швидко говорив, але його слів я не міг розібрати. Місіс Тафтс раз-у-раз слухняним голосом відповідала: «Гаразд, сер. Буде зроблено, сер».

Мене здивувала її несподівана покірливість. Фінбов вернувся до кімнати разом із нею. Вона швидко озирнулася навколо і вибігла. Фінбов сів на своє місце і звернувся до мене:

— Пробач, Яне, за все те, що тобі довелося витерпіти сьогодні через мене. Але я нічого не міг вдіяти, — сказав він співчутливо.

— Що... що ти хочеш сказати? — вигукнув я здивовано й розгублено.

— Мені довелося вдавати перед тобою, ніби я підозріваю Евіс, — відповів він.

Немов крізь туман, я побачив, як Евіс подалася вперед, а всі присутні втупили в неї здивовані й збуджені очі.

— Про що це ви? — швидко спитала Тоня.

— Відповідь дуже проста... Роджера вбив Крістофер... — пролунали слова Фінбова.

— Але ж... нещодавно... — промимрив я, — ти казав мені, що це не він... Зрештою, навіщо йому було вбивати Роджера?.. Чому ти мені не сказав?..

— Що ви?! — обурено вигукнув Філіпп. — Крістофер? При чому ж тут Крістофер? Адже Роджер сам заподіяв собі смерть!

Тоня і Уільям також здивовано щось вигукнули.

Евіс сиділа мовчки, нерухоючись. Фінбов кількома словами пояснив, чому саме він відкинув версію про самогубство. Він коротко повторив їм аргументи, які я чув уже від нього в Горнінгу, а потім глянув на мене, запалив сигарету й пояснив:

— Того вечора, коли я сказав тобі, що з Крістофера підозра здійснюється, я сам щиро вірив, що це так. І тільки наступного вечора мені довелося переглянути свою теорію щодо Крістофера. До того ж моменту, Яне, я ділився з тобою кожною своєю думкою, бо, підкреслюю, до тієї ж хвилини й ти мав можливість спостерігати все так само, як і я. Це означає, що тобі відома була вся система фактів і засновків, на яких я будував свою теорію. До того ж моменту я ділився кожним своїм спостереженням. Але потім я змінив тактику — чому саме, ти зрозумієш, коли я поясню, в чому була суть злочину.

Перші теплі хвили полегшення і задоволення огорнули мене. »Евіс уже ніщо не загрожує, тепер уже ніхто не скривдить її«, подумав я і пробурмотів:

— Видно, я поведився, як ідіот.

— Це слушне ствердження, — погодився Фінбов. — Але тебе можна зрозуміти. До речі, ти, мабуть, навіть не вгадаєш, що було першим спостереженням, яке навело мене на справжній слід.

— Цікаво, яке? — нетерпляче спитав Уільям.

— Його я завдячую Берреллові, — відповів, посміхаючись, Фінбов.

— Йдеться, певно, про якісь його слова? — хрипко спитала Тоня.

— Ні, скоріше про його діла. Вчора вдень, перед тим, як ви з Філіппом утекли від нас, — посміхнувся до неї Фінбов, — я бачив,

як Беррелл підплив на моторовому човні до нашої вілли. Пам'ятаєте? — з наміром ще раз допитувати нас. І я помітив тоді, і навіть звернув на це увагу Яна, що Беррелл чудово керує моторовим човном.

— Але, що ж це має спільного зі справою? — спитав Філіпп.

Ми всі аж горіли з цікавості.

А Фінбов провадив далі свої пояснення, немов виступаючи на дискусії у літературному клубі.

— Вся біда, звичайно, в тому, що ми надто поспішно даємо оцінку людям. Ми любимо приклеювати їм ярлики, а потім чекаємо, що вони будуть поводитися саме так, як ми сподівалися. У літературі цей процес називається »зберіганням традицій англійського роману«; на практиці ж він призводить, наприклад, до того, що ми починаємо ставитися до Беррелла, як до справжнісінького блазня, єдиною метою існування якого є звеселяти людей. Ви пам'ятаєте, що Крістофер, Ян і Уільям скупалися у річці того пам'ятного ранку, коли Беррелл обігнав їх моторовим човном, поспішаючи до яхти? Отож, перевертання човнів на річці було чимсь таким, чого ми могли очікувати від Беррелла. Вже через п'ять хвилин після знайомства з ним ми уважали, що це — його »професія«.

Я, признаюся, справді саме так прийняв усю цю історію і самого Беррелла.

— А тим часом, — вів далі Фінбов, — все було не так. У багатьох речах Беррелл справді блазень. Він, напр., цілком втрачає владу над собою, коли бачить Тоню в надто прозорій піжамі. Він не здатний дивитися на світ чужими очима, проте він дуже кмітлива людина і в нього чудова реакція. При розумному підході до нього з боку його зверхників, він міг би стати добрим майстром своєї справи. Зокрема, він просто народився для такого ремесла, як вести човни чи машини, себто — для мистецтва, що потребує швидкої реакції. Отже, якби ви не мали звички бачити в людях лише дійових осіб з англійського роману дев'ятнадцятого століття, то дійшли б до висновку, що човен міг перекинути скоріше Ян чи, скажімо, я, аніж Беррелл.

— Логічно, — сказав Уільям.

— З іншого боку — вів далі Фінбов, — Крістофер чудово веслував. Можливість, що хтось із них двох перекинув човен випадково, мимоволі, — дуже мала. Спостерігаючи згодом, як Беррелл вів моторовий човен, я прийшов до висновку, що йдеться тут не про випадок, а про умисний акт, вчинений Крістофером.

— Але навіщо йому було перевертати човен? — запально спитав Уільям. — Адже ж він не божевільний.

— Тому-то я і вирішив повернутися до п'яти запитань, які я записав того дня, коли вчинено вбивство. На мою думку, ці запитання схоплюють суть цілої справи. Ось вони... — і кажучи

це, Фінбов дістав папірець із п'ятьма пунктами, що їх він занотував того першого ранку, коли ми сиділи в садку.

На запитання п'яте¹ я вже відповів. Колинебудь я розповім вам про нього, Уїльяме, бо воно стосується до вас. Тепер я скажу вам лише одне: на вашому місці я нізащо не дозволив би був Роджерові так експлуатувати себе. Запитання четверте², взагалі кажучи, не було важким. Я знав, що Філіпп не міг бути вбивцею. Я був майже певний, що поведінка Тоні диктувалася якимись ускладненнями амурного характеру. — Фінбов підвів очі й підсміхнувся до Тоні й Філіппа. — Пробачте мені за те, що я говорю про вас, як про дослідних кролів, — і після цього зауваження Фінбов повернувся до перерваної думки: — Можна було б, звичайно, припускати, що причини Тониної тривоги не обмежуються амурними ускладненнями, але всі мої підозріння відпали після того, як ми з Яном підслухали розмову між Тонею і Філіппом на Гіклінг-брод.

Тоніні очі гнівно заблищали:

— Підслухали? Цікаво, що ж саме ви почули?

— Почув досить, щоб переконатися, що для вас було б вигідніше, якби Роджер жив, — відповів Фінбов. — Якщо ж ви хочете, щоб я докладно змалював ваше ставлення до Роджера, то я охоче зроблю це в приватній розмові з вами.

Уїльям витріщив очі.

— Адже ж ти не знала Роджера раніше?! — вигукнув він до Тоні.

Тоня не звернула жодної уваги на вигук Уїльяма і знову атакувала Фінбова:

— Цікаво, що ви про мене знаєте?

— Дуже багато, — посміхнувся Фінбов до неї. — В усякому разі досить, щоб пообіцяти вам тримати язик за зубами і полюбити вас ще сильніше, ніж раніш.

В той час до мене вже повернулася ясність розуму, яку я зовсім був утратив, побоюючись за безпеку Евіс. Прокинулась у мене і спостережливість та цікавість до інших. Я помітив, як тривога за себе й за Філіппа витиснула з серця Тониного будь-які інші почуття: вбивство в цю мить зовсім не цікавило її. Для неї її роман був важливіший за смерть Роджера. Так само для Філіппа, який тепер із занепокоєнням стежив за розмовою між Тонею і Фінбовом. Кожен факт, що виставляв Тоню в новому світлі був для нього чимсь значно важливішим, ніж доказ вини Крістофера. В цьому відношенні всі ми були схожі одне на одного. Очевидно, інакше не могло й бути.

Фінбов розповідав далі:

1) П'яте питання: «Які почуття приховує Уїльям?»

2) Четверте питання: «Чому Філіпп і Тоня так демонстративно прагнули бути разом після вбивства?»

— Коло дванадцятої години тієї ночі я мав уже відповіді на питання четверте і п'яте. Вони могли допомогти мені розв'язати загадку вбивства хіба що в негативному пляні. Крім того, вони створили для мене досить повний портрет Роджера. Але в той час, коли Ян віз мене на човні до вілли, я почав розуміти, як має виглядати відповідь на третє запитання. Допомогло мені в цьому переконання, що випадок на воді був інсценізований Крістофером. Третє запитання³ дуже турбувало мене. Протягом якогось часу я намагався пояснити його чисто емоціональними причинами. Я припускав, наприклад, можливість того, що Евіс підсвідомо кохала Роджера і після його смерті відштовхнула від себе Крістофера. Але незабаром я переконався, що це було не так.

— Мушу сказати вам, — озвалася тихо Евіс, — що Крістофер після вбивства, фактично, не шукав мого товариства, аж до часу, коли повернувся з Горнінгу.

— Власне, — підхопив Фінбов, — про це я і думав. Якийсь час мені здавалося, що Евіс — одна з тих молодих жінок, які в хвилини тяжких випробувань стають глухими й сліпими до всього, що відбувається навколо них. Але я переконався, що помиляюся також і в цьому. Грубо кажучи, в разі нещастя нормальний юнак, закоханий у таку дівчину, як Тоня чи Евіс, обов'язково прийшов би до однієї чи другої, тільки поведився б з ними по-різному. У випадку з Тонею він спробував би втішити її своїм коханням, у випадку з Евіс — вів би розмови, намагаючись заспокоїти її в контакті чисто духовому.

Евіс зашарілася, а Тоня засміялась. Фінбов вів далі:

— Евіс — просто стримана дівчина. Та, незалежно від цього, нормальний юнак за таких обставин обов'язково прийшов би до неї. Крістофер цього не зробив. Я спробував підійти до цієї справи з іншого боку. І ключем до розв'язання загадки став перевернутий човен. Бо саме завдяки цьому, дуже складному, засобові Крістофер зумів... змити зі себе сліди.

Ми всі сиділи мовчки. Уільям запалив сигарету. Тріск сірника пролунав, як голосний зойк.

— Перед тим я уважав, — продовжував Фінбов, — що неможливо вбити людину, вмитися і виконати ранковий туалет впродовж трьох хвилин. Але мені просто не спало на думку, що вбивця міг і не вмиватися. Отож, Крістофер того ранку, коли було вбито Роджера, зовсім не вмивався. І ніхто з вас не звернув уваги на цей факт.

— На яхті таких речей не помічаєш, — сказав Уільям. — Після вбивства він був серед нас, але ніхто не побачив нічого незвичайного.

³) Третє питання: «Чому Евіс і Крістофер не прагнули бути разом після вбивства?»

— Цілком можливо, — погодився Фінбов. — Я і сам не здогадався відразу. Лише згодом пригадав один чи два випадки, що їх описав мені Ян. Наприклад, коли ви всі сиділи в каюті, Крістофер кинув Тоні коробку з сірниками, замість того, щоб піднести їй запалений сірник. Це мене здивувало. Адже Крістофер — добре вихована людина, до того ж Тоня була два кроки від нього. Звісно, кинення коробки сірників Тоні могло бути й випадковістю. Але все ж виникло підозріння: а може, Крістофер не хотів, щоб Тоня побачила його долоні?

А потім ота сварка з Уільямом — з приводу того, хто веслуватиме до Горнінгу, щоб зголосити поліції про вбивство. Чому Крістофер так не хотів веслувати до Горнінгу, і чому наполягав на тому, щоб вести човен назад?

Тепер ми вже знаємо цілком точно, що вбивця мусив вставити румпель яхти між рукою і боком своєї жертви. Послідовність його дій була, очевидно, така: спочатку — убив Роджера, потім зв'язав між собою пістолет, вимпел і судовий журнал і кинув їх за борт, зробивши подряпину на пляншері, і, нарешті, встановив румпель так, щоб яхта пливла далі за прямим курсом. На грудях Роджера вже мусіла з'явитися кров... Якщо Крістофер, вкладаючи румпель під руку мертвому Роджерові забруднив свою руку кров'ю — і помітив це лише тоді, коли вернувся до каюті, то вся його дальша дивна поведінка стає зрозумілою. Він не міг подати Тоні запаленого сірника, бо Тоня побачила б його руку зблизька. Він не хотів веслувати, бо боявся, що його долоня, розігрівшись, залишить на веслі криваву пляму. А коли йому все ж таки довелося веслувати, він вирішив змити пляму з весла, доки ніхто її не помітив. Отже, коли ви поверталися назад, головним для нього було обмити весло, а одночасно — і це було навіть важливішим — і руку. Уїльямові він не хотів дозволити веслувати з двох причин: поперше, щоб той не побачив кривавої плями на веслі, а подруге, щоб мати можливість при нагоді перекинути човен, а це легше зробити тому, хто веслує. На таку нагоду він чекав увесь час і, нарешті, вона трапилася, коли повз вас промчав на моторовому човні Беррелл.

Як тільки все це спало мені на думку, факти почали згоджуватися між собою. Така розумна й обачлива людина, як Крістофер, безперечно плянувала б і виконувала б свої дії саме так, як я уявляв собі. Це був мій перший крок уперед. Якщо прийняти версію про те, що Крістофер убив Роджера, то його поведінка після вбивства ставала для мене цілком зрозумілою.

Але значно важче було зрозуміти, чому Крістофер убив Роджера? Після розмови з Евіс я виключив можливість того, що він міг бути вбивцею, бо з усіх інших він єдиний, здавалось, не мав для цього ніяких причин. Але я звернув увагу Яна на дуже вимовний факт, а саме: Роджера можна б було запідозрити в бажанні вбити кожного з пасажирів яхти скоріше, ніж пасажирів

у їх намірі вбити Роджера. Роджер, наприклад, міг прагнути усунути зі свого шляху Крістофера, щоб — позбувшись його — Евіс погодилася вийти заміж за Роджера. На підставі того, що я знав про характер Роджера, я прийшов до висновку, що Роджер — якби тільки це було в його силі — зробив би все, щоб знищити Крістофера. Якщо так воно було й насправді, то можна б було прийняти тезу про те, що Крістофер діяв з метою самооборони. Отже, цю тезу я й почав обмірковувати.

Я пригадав, що напередодні від'їзду на медичний огляд Крістофер був незвичайно веселий і бадьорий. Але тут-таки я сказав собі, що вбачати в цьому факті щось підозріле було б просто безглуздо. Крістофер знав, що повинен пройти медичний огляд, і знав, що пройде його успішно. І справді, його визнали цілком здоровим. І все ж мене спантеличила його надмірна бадьорість. Крістофер казав, що ніколи раніше не проходив медичного огляду. А чи ж може інтелігентна людина бути такою бадьорою і впевненою в собі напередодні першого медичного огляду в своєму житті? Я ще не зустрічав людини, яка б не побоювалася трошки цієї процедури. Тоді я почав підозрівати, що його вже оглядали раніше. А якщо так, то чому він приховував це? Якщо Крістофер був у якогонебудь лікаря порівняно нещодавно, то, природно, він не мав чого боятися ще одного огляду. Це річ ясна. Але навіть тоді робити з цього таємницю?

І тут я зрозумів, що це може бути пов'язане з Роджером. Що Крістофер хотів приховати щось, що вже було відоме Роджерові. Це могла бути якась лікарська таємниця, якийсь витяг із медичної картки Крістофера... І при першій-ліпшій нагоді Роджер міг скористатися цією таємницею, щоб пошкодити Крістоферові. І ось посада Крістофера в Маяї саме й могла бути такою нагодою для Роджера.

Евіс судорожно зітхнула. Вона дивилася на Фінбова широко розкритими темними очима.

— Тепер я міг сформулювати нове припущення, — вів далі Фінбов. — Ще тоді, коли Роджер з Крістофером були в дружніх стосунках, а Крістофера ніщо не в'язало з Евіс, він міг звернутися до Роджера по якусь лікарську пораду. І Роджер, очевидно, знайшов у Крістофера якусь серйозну хворобу. Це, власне, могло б усе пояснити. Роджер, скажімо, заліковує хворобу, зовні Крістофер має вигляд цілком здорової людини, і тільки лікар-спеціаліст може визначити, що в нього було насправді. Я мав на увазі таку хворобу, як, наприклад, діабет — якщо хвора на нього людина дбає про себе й перебуває під доглядом лікаря, то поверховий медичний огляд ніколи не визначить його у пацієнта.

Проте така хвороба, навіть вилікувана, могла б спричинитися до того, що Крістофера не прийняли б на посаду в Маяї. Може й несправедливо, але його дискваліфікували б під приводом того,

що хвороба може перешкоджати йому добре виконувати свої обов'язки, що вона може відновитися, тощо. І тут не важко уявити собі Роджера, який переконує самого себе, що його обов'язком є поінформувати міністерство про хворобу Крістофера, про те, що той не підходить для запропонованої йому посади. Він міг навіть повірити, що це й справді є його обов'язком. Це було б цілком «у стилі» цієї грубої, галасливої і бездушної людини, яка вважала б такий учинок мало не «моральним подвигом».

Евіс закусила губи так, що аж побіліли. Потім у неї вихопилося:
— Ви дуже розумна людина, містере Фінбове.

— Єдина моя заслуга в тому, — відповів він, — що я зумів правдиво відкрити для себе характер кожного з присутніх. Отож, ця теорія пояснювала мені майже всі факти. Наприклад, запитання друге⁴. Відповіддю на нього міг бути лише той факт, що Роджера вбив Крістофер. Якби він признався до цього, то втратив би Евіс. Він був розумною людиною і чудово знав, що в нього і так дуже мало шансів на те, що вона колинебудь вийде за нього заміж. Найменшого приводу було б досить, щоб Евіс розірвала заручини. Уявляю собі, що з властивим йому гірким почуттям гумору він міг навіть подумати: «А вбивство — цілком достатній привід до цього...»

Запитання перше⁵ лишалося без відповіді доти, доки Беррелл не знайшов пістолета. Того вечора, коли ми з Яном верталися на човні до вілли, я сказав йому, що починаю все розуміти. Я мав на думці тоді: як тільки мені пощастить довести, що Роджер знав якусь пов'язану з Крістофером лікарську таємницю, все відразу з'ясується.

— Але чому ти не сказав мені цього? — вигукнув я докірливо.

— Бо я був захоплений геніяльністю Крістофера і хотів, щоб ти й далі крутився навколо Евіс з нещасним виразом на обличчі. Якби Крістофер запідозрив, що я натрапив на правдивий слід, то нам загрожувало б ще одне таємниче вбивство — і дуже скоро. Сьогодні вранці я подзвонив з села до свого приятеля із Скотленд-ярду — Аллена, і попросив його переглянути реєстраційну книгу Роджера та надіслати її мені. Він знайшов у ній ім'я Крістофера, але розібратися у записі не зумів. Сьогодні ж я одержав цю книгу, але ще не розгортав її.

— Я можу розповісти вам дещо про цей запис, — засмучено промовила Евіс. — У Крістофера була якась дивна хвороба крові. Спочатку Роджер уважав навіть, що вона смертельна. На щастя, був винайдений якийсь екстракт. Крістофер мусів регулярно вживати його, і це давало йому змогу почувати себе цілком нормально.

⁴ Друге питання: «Чому вбивця не скористався з запропонованої Яном змови мовчання?»

⁵ Перше питання: «Чому вбивця не робив спроб викликати підозріння на когось із присутніх на яхті?»

— Я припускав, що ви знаєте про все, — сказав він. — Тепер це багато що пояснює мені. І я дуже радий, що не поділився з Яном своїми думками, — додав він.

— Чому? — спитав я.

— Людина, якій сказали, що в неї невилікувальна хвороба, вже ніколи чи, принаймні, дуже довгий час не здатна буде повернутися до свого колишнього нормального психічного стану, — сказав Фінбов. — В певному розумінні вона втрачає повагу до цінностей життя взагалі. І, зрештою, важко за це її обвинувачувати. Навіть якщо їй вдається вилікуватися, то певний моральний дефект однаково залишається. Саме ця байдужість і зробила Крістофера таким геніальним убивцею. А якби він побачив, що йому загрожує небезпека, то, я певен, він не обмежився б тим першим убивством. Отож, як я вже казав, вчора ввечері я з'ясував для себе все, що стосується до Крістофера. Інформація від Аллена лише підтвердила мою теорію, у слухності якої я був переконаний. Тепер мене цікавило інше: як пояснити поведінку Евіс?

— Мою? — спитала Евіс.

— Так, вашу. Сьогодні вранці я одержав листа від Аллена, в якому він описав мені певні епізоди з життя Тоні. Цей лист переконав мене, що я не помилявся у своїх висновках щодо неї. Аллен згадав у листі також умови духовниці, на основі яких Евіс мала отримати спадщину. Він також подав мені річні прибутки Евіс. — Фінбов запалив сигарету й вів далі: — тут я торкаюся єдиного мого досягнення в цій справі, яким я можу пишатися. Я мусив бути дуже обережним, щоб не змішати факти, які я знав, з фактами, про які я тільки догадувався. На підставі різних відомих мені даних я міг викреслити із списку запідозрених: Уільяма, Філіппа і Тоню. Залишалися, проте, Крістофер і Евіс. Чи можна було підозрівати Евіс?

Я щойно довідався, що її річний бюджет становив 250 фунтів стерлінгів і, очевидно, їй дуже потрібні були гроші. Але це не справило на мене особливого враження. Багатьом молодим жінкам вдається створювати ілюзію добробуту при вельми скромних фінансових можливостях, головним чином, завдяки тому, що інші люди забезпечують їх усім необхідним у житті.

Евіс блідо посміхнулася і призналася:

— Я майже рік не плачу за свою їжу, за винятком сніданків.

— О, Боже! Я просто не розумію, як такі жінки можуть жити? — гнівно вигукнула Тоня. — Нічого свого не віддають, беруть усе в інших, ще й удають із себе святих!

Фінбов повів свою розповідь далі:

— З другого боку, дев'ятсот тисяч фунтів — це величезна сума грошей. Однак, якби Евіс убила Роджера — то після злочину

мусила б поводитися інакше. Припустімо, що вона вбила Роджера заради духівниці, тоді, природно, вона мусила б удавати розпач і слізний смуток, а при цьому відчувати справжній страх. Замість цього я спостерігав в Евіс цікавий конфлікт емоцій. Справжній страх, справжня гіркота, невдавані докори сумління і невдаваний тріумф. Можна б було припустити, що вона вбила Роджера заради Крістофера, бо знала, що Роджер має намір зруйнувати його кар'єру. Але я відкинув цю версію.

— Чому? — спитав Філіпп.

— Тому, що Евіс не кохала Крістофера. Власне я дуже скоро перестав підозрівати її в убивстві Роджера. Але я дійшов до іншого висновку: вона, очевидно, чудово знала, хто є вбивцею.

Злякані очі Евіс зустрілися з холодним поглядом блакитних очей Фінбова.

— З цим убивством пов'язана одна досить дивна обставина, — сказав Фінбов. — Ніхто не признався, що чув постріл. Ясна річ, його не могли почути ті, що перебували в цю мить у каюті, коло радіоприймача. Але навіть постріл невеликого пістолету робить якийсь тріск, хоч би такий, як ви чули кілька хвилин тому... — На мить Фінбов замовк, а потім продовжував: — Якщо Евіс не вбила сама, то, в такому випадку, коли вона була в каюті біля колодязя, де знайдено трупа Роджера, вона мусила почути постріл. Незабаром після цього вона ввійшла до середньої кімнати і застала в ній Крістофера, що саме вернувся. Я переконаний, що з цієї хвилини ви вже знали все, — і Фінбов подивився на Евіс.

Евіс втупила в нього погляд своїх величезних очей.

— Ви знали також, — продовжував Фінбов, звернувшись до Евіс, — чому Роджера вбито. Я підозріваю, що саме ви передали Крістоферові щось таке, що почули від Роджера. На підставі ваших слів Крістофер зрозумів, що Роджер збирається поінформувати міністерство про його хворобу. Але Роджер не здогадувався, що Крістофер уже знає про це. Він сподівався, що зможе виконати свій «обов'язок» таємно, і що Крістофер ніколи не довідається, чому міністерство не прийняло його на посаду в Маляї. Ось тому Роджер так по-панібратськи поведився з Крістофером: він počував себе в цілковитій безпеці й удавав із себе його щирого приятеля. Роджер посміхався у хвилині смерті, бо він навіть не підозрівав, що Крістофер може заподіяти йому якусь кривду.

Евіс сиділа нерухомо. На її обличчі не було ні кровинки.

— Коли я зрозумів усе це, то поведінка Евіс перестала бути для мене загадкою. На якусь мить вона справді злякалася, що саме її можуть обвинувачувати в злочині, і тому звернулася по допомогу до Яна. Згодом жалувала, що зробила це, бо зрозуміла, що допомога з боку Яна може причинитися до швидкого розкриття правди. Вона раділа...

Евіс зіщулилася.

— Раділа, — продовжував Фінбов, — що Роджера вбито, але боялася, бо вбивство було ділом рук Крістофера. Передусім вона почувала себе винною, що затаїла правду, не розповівши всього, що знала, і гірше — в хвилину малодушності, не бажаючи того, зрадила Крістофера, який насправді їй дуже подобався.

Евіс у цю мить усією своєю істотою немовби уособлювала розпач: вона не рухалася, не плакала, тільки очі її виявляли невимовний біль.

— Я весь час підозрівав, що Роджера вбила Евіс, — втрутився Філіпп.

— Я також, тільки я весь час думала, що їй не вистачило б відваги, — додала Тоня.

— Залишіть це, Тоню, — повільно промовив Фінбов. — І краще помоліться, щоб вам ніколи в житті не довелося потрапити в таку ситуацію. — За хвилину Фінбов повернувся до своєї розповіді. — Після того, як я розшифрував поведінку Евіс, все стало на свої місця. Я поїхав з Берреллом і подивився, як він виконує роллю водолаза. Мене трошки здивував знайдений фальшивий пристрій для самогубства — та майже відразу він викликав у мене щире захоплення. Цей пристрій давав мені повну відповідь на перше питання.

Як я вже казав Янові, це була найбільш сміливо і геніально запланована версія самогубства. Самогубство, замасковане під убивство, було ідеєю, яку не кожен зрозумів би. Але вбивство, замасковане під самогубство таким способом, щоб усе виглядало як перша комбінація, це може зрозуміти лише людина, здатна мислити абстрактно.

Коли я, вернувшись, розповідав вам про висновок Беррелла, що це, мовляв, самогубство, то одночасно спостерігав, як реагує на мої слова Евіс. Вона грала дуже добре, але не змогла приховати певного занепокоєння. Тоді я подумав, що оскільки Евіс все ще не звільнилася від тривоги, то, виходить, існують ще якісь речові докази, які можуть довести вину Крістофера. Я давно вже підозрівав, що Евіс весь час прагне позбутися чогось. Першого вечора у віллі вона зажадала, щоб їй запалити в каміні; наступної ночі вона бродила в темряві по кімнатах. А сьогодні те, що я підозрівав, стало фактом. Впавши несподівано до її кімнати, я побачив, що вона спалює свій щоденник.

— А що означали слова, які ти пробурмотів перед дверима Евіс, за мить до того, як відчинив їх? — спитав я. — Ти сказав: »Якщо не помиляюсь...«

Фінбов посміхнувся:

— Просто могло статися, що я помиляюсь.

Він повернувся до перерваної розповіді:

— Отже, виявилось, що причиною побоювання Евіс був її щоденник. Вона боялася, що її кімнату можуть кожної хвилини обшукати, а знайдений щоденник довів би вину Крістофера. Проте в сільській віллі — та ще й у товаристві друзів, — не так-то й легко непомітно позбутися чогось. До речі, може ви, Евіс, розкажете нам, що було в тому щоденнику?

Евіс пояснила тремтячим голосом:

— Там було повно різних записів, що стосувалися до Крістофера. Років два тому, наприклад, я зробила, приблизно, такий запис: »Крістоферові — вже не жити на цьому світі. Відолаха! Як це не трагічно, але надій нема. Він хоче тримати це в таємниці, отже, ми не розповідатимемо нікому«. Інший запис, зроблений зовсім недавно, звучав, приблизно, так: »Щойно одержала листа від Роджера. Цілком типового для нього. Він пише, що я, звичайно, не вийду заміж за Крістофера. Мовляв, я могла б на це відважитися, якби Крістофер дістав посаду в Маляї, але його хвороба виключає таку можливість«. Крім цього, в щоденнику були, звичайно, й різні інші речі...

— Та-ак, — промовив Фінбов. — Не дивно, що ви хотіли спалити його. Мене цікавить ще одна річ. Як удалося Крістоферові тримати в таємниці свою хворобу? Адже ніхто, крім Роджера, про неї не знав. Крім Роджера і вас, звичайно, бо Роджер був закоханий у вас і не міг не поділитися з вами таким секретом.

Евіс насилу стримувала сльози і відповіла дуже тихо:

— Я ніколи не зустрічала таких витривалих людей, як Крістофер. Він міркував: якщо йому пощастить одужати, то відомість про його хворобу може лише зашкодити йому; якщо ж не одужає, а це було більш імовірно, то хіба не однаково, чи знатимуть люди про його хворобу, чи ні? Отже, він мовчав і смажився до сонця, а про свій загар він згодом сказав мені: »Всі оті дурні вважають, що кавовий колір шкіри — це ознака здоров'я«. Ніхто ніколи не підозрівав, що він тяжко хвора людина.

— Це дуже характеристичне для Крістофера, — сказав Фінбов. — Саме так, майже бездоганно, він тримався і після вбивства. Поведінка його була цілком природною, без перегравання. В Лондоні він купив маленький автоматичний пістолет і, вернувшись, показав його Берреллові, заявивши, що пістолет може стати йому в пригоді в Маляї.

Сержант погодився з його твердженням. І я ладен закластися, що якби Беррелл не знайшов у річці першого пістолета, то Крістофер подбав би про те, щоб під час повторних підводних пошуків Беррелл знайшов другий — з якимнебудь хитромудрим вантажем — і однаково дійшов би до висновку, що смерть Роджера була наслідком самогубства.

— Шкода, що до цього не дійшло. Це був би чудовий фокус, — сказав Уільям.

— Другий пістолет лежав у пакунку, що був загорнений у рожевий папір. Я поклав його в човен, — мимохіть зауважив Фінбов.

— Ти дуже докладно роз'яснив нам усе, — звернувся я до Фінбова. — жаль, що така людина, як Крістофер, заплатить головою за життя цього покидька Роджера.

— Роджер був свинею, — докинув Філіпп.

Евіс, тихо плачучи, прошептала:

— Я ніколи не кохала Крістофера. І тепер шкодую за цим.

— Крістофер був дуже нещасливою людиною, — підкреслив Фінбов, насупивши брови.

— Чому ви кажете »був«? — вигукнув Уільям.

— Що сталося з Крістофером? Що за тріск ми були почули перед тим, як ви почали свою розповідь? — вигукнула Тоня.

Всі замерли.

Фінбов відповів повільно, рівним голосом:

— Сподіваюся, що Крістофер застрілився.

Уільям і Філіпп кинулись до дверей веранди.

— Заждіть-но хвилинку, — гукнув за ними Фінбов. — Я не хотів би, щоб ви наразилися на якісь нові неприємності. Ось чому я був запросив сюди місіс Тафтс: я хотів, щоб вона підтвердила, що всі ми в цю мить були в цій кімнаті. Ось чому, також, я ввесь час розважав вас своєю розповіддю. А місіс Тафтс побігла по Беррелла. Те, що сталося, — сталося без вашої участі.

— А ви щось сказали Крістоферові? — спитав Уільям.

— Згадавши про книгу з історіями хвороб, я дав йому зрозуміти, що знаю все. І Крістофер зрозумів, — відповів Фінбов.

Ми вийшли в сад. Напроти вілли, на річці, стояв моторовий човен Беррелла. Хтось показав пальцем на щоглу маленького вітрильника, що стояв трохи нижче за течією. Ми кинулись туди. Холодний вітер дув нам в обличчя, тихо виючи в очеретах.

Вітрильник стояв, врізавшись носом у береговий мул. Вітрило напнулося і спадало вниз у якійсь безсилій люті. В човні лежав Крістофер. З його обличчя стікали струмки дощу. Над серцем його чорніла рана, з якої сочилася на плац цівка крові. Пістолета ніде не було видно. Це був останній похмурий жарт Крістофера. Він убив себе таким самим способом, яким убив Роджера. Зброя впала на дно річки в ту мить, коли човен був під вітрилом.

Губи Крістофера скривила гримаса посмішки, а очі його були холодні й нерухомі. Очерет пригинався хвилями, жалісно схиляючись над його обличчям. Вгорі безнадійно розпростерлось сіре небо.

(Переклали з англійської І. Ш. і М. П.)

Інж. Л. БИКОВСЬКИЙ

НА ПІВНІЧНОМУ ФРОНТІ

(Спогади з 1915-1916 років)

(Закінчення, 2)

В лютому 1916 року мені довелося побувати й на третьому відтинку шляху — на захід від Фіренгофу. Тим відтинком завідував один старший студент, що з родинних причин отримав кількадечну відпустку і виїхав до Петрограду. Мені доручено зайнятися відтинком цього студента під час його відсутности.

Квартира цього студента була також у маєтку якогось німця-барона, біля 20 верст від мого осідку. Він мав кімнату на другому поверсі палацу, разом з утриманням і правом уживання сусідньої ідальні. Обслуговував його палацовий льокай.

Я проїхався вздовж його відтинку й потім переночував у палаці, щоб на другий день вернутися на своє старе місце. Під час обіду й сніданку розмовляв із льокаєм, німцем, старим служакою. Він був привітної вдачі, а маленький напйток викликав у нього прихильність до мене. Оповідав мені про різні палацові справи, а коли мова зайшла про «руського офіцера», себто мого товариша, що жив у цьому палаці, сказав мені, що той має рідню не тільки в Петрограді, а й у сусідньому місті Валку. Звідтіль до нього приїздить його «кузина». Дивно лише, — підкреслив він з іронією, — що вона естонка!

Мій товариш був низький на зріст, а до того ще й горбатий. Як майже всі упосліджені природою мужчини, був дуже влюбливий.

Перебуваючи в Фіренгофі впродовж зими, я кілька разів спостерігав дивне явище. Як тільки впали глибокі сніги і сильний мороз скував усі річки, болота й трясовини, кількадесят однокінних саней, із щільно вкритим вантажем і обкутаними візниками, посувалися в напрямі фронту. Вони ніколи не їхали головним шляхом, що його ми нібито направляли, а лише бічними доріжками, полями, лісами й болотами, себто навпростець, такими дорогами, що їх знали тільки місцеві люди. До того ж їхали тільки вночі. Йогансон пояснив мені — злорадно усміхаючись, — що це естонські селяни везуть німцям, що по той бік фронту, зарізаних кабанів. Німці платять їм золотом. Про це знають усі, але мовчать, бо як естонці, так і німці, хоч і по-різному, заінтересовані в цій «торгівлі»... Я також, у свою чергу, уважав, що на це є місцева поліція і не втручався в цю справу.

Сусіднім відтинком дороги, що був на схід від Фіренгофу, завідував студент Думітрашко — симпатичний бльондин, літ біля 30, постійно з люлькою в роті. Він був українського походження, але обрусілий. На цьому відтинку йому вдалося втримати від самого початку робіт. Думітрашко — людина інтелігентна, спокійної вдачі, тому шукав за подібним

оточенням і відвідував Фіренгоф ще перед моїм приїздом. Його притягала сюди, очевидно, і вчителька управителевих дітей — дівчина вже в літах, що попри свої різноманітні хвороби відзначалася інтелігенцією, привітною вдачею і знанням мов, у тому числі й російської.

Коли я приїхав до Фіренгофу, Думітрашко заходив ще частіше. Він пишався своїм українським походженням — козацьким старшинським родом Думітрашків. Котрийсь із його предків опинився у Петрограді, осів тут і одружився, а його нащадки поволі обрусіли. Родичі мого товариша жили в Петрограді; його батько був мистцем-малярем, а він сам учився у високих школах. У десятичники попав із тої самої причини, що і я.

Ми познайомилися ближче і заприятелювали. Користаючи з припинення робіт, одержали кількадечну відпустку і вибралися разом до Петрограду відвідати його батьків. Думітрашка тягнула до Петрограду туга за батьками, а мене — цікавість познайомитися з нащадком славного роду Думітрашків. У них я і заночував. Це було маленьке темнувате мешкання на партері якоїсь кам'яниці із входом від садка. Складалося з двох кімнат і кухонки. В першій кімнаті була малярська майстерня старого Думітрашка, в другій — спальня, а кухня служила одночасно і за їдальню. Ціле мешкання справляло враження мистецького безладдя з атмосферою старовини.

Мені постелили в майстерні серед недокінчених образів, різних статуй, рам і підрамків, полотен, паперів і сміття по кутках. Все виглядало за-недбаним і пахло фарбою та деревом. Старий Думітрашко вже хворів, перестав малювати і нічим не цікавився. Таке оточення викликало в мене мішанину почуттів: я співчував цій нещасній мистецькій родині, а одночасно думкою переносився до подібних наших талановитих людей, які з покоління в покоління їхали в чужу Московщину в погоні за кращою долею, залишалися тут і поволі загинули, втрачені для України.

В квітні 1916 року бідолашний молодий Думітрашко одружився із старшою за нього, вже відцвілою учителькою-німкинею. Дехто уважав його за жертву, а дехто казав, що учителька-німкеня поповнила мезальянс, одружившись із незнаним і бідним «руським», хоч жоден німець її не хотів. Потім молода пара замешкала десь на відтинку праці Думітрашка.

Так рід колись славних Думітрашків занепав: талановитий батько занидів у Петрограді, а його безвольний син заплутався у німецькому павутинні в Естонії. Виїхавши з Фіренгофу, я втратив Думітрашка з очей.

Зима кінчилася. Ми приготувалися до відновлення праць на шляху. В зв'язку з цим треба було пожвавити постачання потрібних матеріалів, але відчувався брак фірманок, бо естонці зажадали підвищення поденної платні, а це перевищувало норми, встановлені керівництвом праць. Я і мої сусіди-десятники обговорили це питання з провідниками фірманів, змовились між собою і, маючи на це тиху згоду техніка, оголосили на власний ризик підвишку 5-10 коп. на день. Фірмани-естонці прийняли цю підвишку з задоволенням і праці продовжувалися.

Настав день виплати. Разом із скарбником приїхав інж. Санін, керівник праць. Ми почали виплачувати в його присутності й усі підвишки були скреслені, зведені до попередніх норм. Робітники запротестували, зчинився

скандал. Я перший, як більш сміливий, виступив з претенсією до інж. Саніна, як свого зверхника, вимагаючи, щоб робітникам виплачено згідно з нашою умовою. Санін відповів, що ми не мали права без його відома робити підвишку і на це не дозволяє бюджет. Отже, ми виплатили робітникам по старій умові. На другий день фірми не приїхали на працю, а я, і ще дехто, попав на листу »небажаних десятників«... З тої причини вже на початку весни, як тільки обсохла земля, мене перекинули на інший відтинок шляху, кількадесят верст на схід, знову в псковський район, ближче до Печор.

Це був відтинок з розпочатими земляними роботами, що провадились у приспішеному темпі. Попередній десятник, якого перекинули на інший відтинок тому, що він занадто близько зжився з місцевим населенням, передав мені всі праці »на ходу«, разом із квартирою у якогось селянина. Той селянин став і моїм візником, бо село, в якому я замешкав, знаходилося кілька верст від праць на шляху. Тут я пробув кілька тижнів у значно гірших мешканевих умовах. Харчувався виключно хлібом, оселедцями і чаєм, отже провадив упрощене життя, як і мої господарі. Господар був товариської вдачі, водив мене у свою »чорну лазню«, вгощав рибною юшкою і денатурованим спиртом, якого я не міг проковтнути.

В цій околиці було кілька сіл, заселених якимсь фінським племенем, що немов вкрапилось між слов'янсько-псковські села. При нагоді я відвідав одне, ближче до нас, фінське село. Вздовж болотяної дороги, що правила за вулицю, тяглися їхні чорні від диму, низькі дерев'яні »журні ізби«, з худобою і гноївкою під одною покрівлею. Подвір'я оточувала висока дерев'яна огорожа, за якою приховувалися бруд і сморід.

Натомість ноша мешканців того села, особливо жіноча, відзначалася назовні красою і стародавністю. Вони носили білі свитки з оздобами, високе накриття голови з безліччю кольорових стрічок і постолі з барвними обмотками. Здалека виглядали привабливо. Але мій візник ставився до них зневажливо, особливо тому, що вони, мовляв, брудні та ще й досі погани.

В неділю я ходив, іноді, пішки понад місцевим озером. Приглядався, як рибалки ловили сітями маленьких рибок (тюльки). Їх сушили, варили з них рибну юшку або вживали для угноєння надбережних піль. Сірі журавлі стадами ходили над берегами озера, полюючи на рибок. Але підійти до них близько не можна було. Їх чуйні вартові негайно зчиняли сполох і вони здійсмалися вгору.

Час від часу я їздив до Пскова відвідувати сусідніх десятників, особливо студента вірменського походження, що керував працями на відтинку ближчому до Пскова.

Праці на шляху провадились тодішніми примітивними способами — найманими поденними робітниками, хлопцями і дівчатами. Робочим знаряддям були лопати, мотики й сокири. В потребі однокінними грабарками звозили лишню землю по шляху в долину. До мене належали, передусім, такі обов'язки: запис робітників, загальні вказівки у праці та надзір над усім. Старші робітники безпосередньо визначували робітникам працю, слідували за її належним виконанням тощо.

По якомусь часі я спостеріг, що праця під постійним »примусом« менш продуктивна і гірша. Тоді я вирішив застосувати т. зв. акордову систему праці. В розрахунках праць та у звітах ми користувалися офіційно вживаним довідником графа де Рошефора »Урочное положение«. Ця система вживалась в цілій колишній російській імперії в усіх працях. Визначивши, згідно із згаданим довідником, максимальну норму — я запропонував робітникам працювати без жодної принуки, акордово: скінчивши свою працю і здавши її старшому, вони могли йти додому. Робітники погодилися і, наполегливо працюючи від ранку переважно до третьої години по полудні, вони виконували призначену їм норму праці. Очевидно не до всіх праць можна було застосувати цю систему, але загалом всі наші праці — копання і чищення бічних ровів, уліпшення поверхні, засипування ям тощо — виконувалися успішно.

Наш відтинок праці час від часу відвідував інж. Санін, керівник праць, і технік із Пскова. Приїхавши одного разу вже надвечір, вони застали лише мене зі старшими робітниками, бо інші робітники, виконавши акордово призначену їм норму праці, пішли додому. Не маючи застереження щодо якості і кількості виконаних робіт, вони причепилися до мене з чисто формальних причин: чому на шляху нема робітників у визначений для праці час. Мені заборонили продовжувати систему акордової праці і я знову потрапив між »небажаних десятників«.

З кінцем травня 1916 року тимчасового керівника праць, інж. Саніна, заступив новий, уже сталий керівник лінії інженер Х. Він був інженером шляхів, походив із донських козаків. Середнього віку, одружений, інтелігентний і досвідчений у галузі будівництва. Прибув із Петрограду й оселився у Пскові. Одночасно призначено й нового техника псковського району, що відігравав роль нібито радника й помічника інж. Х.

В червні вони відвідали лінію праць, познайомилися з персоналом, станом і ходом робіт. Побували й на моєму відтинку. Новий керівник ставився до персоналу (десятників) тактовно й зичливо, зокрема він добре поставився до мене. Потім, буваючи у Пскові, я заходив до нього, обідав з ним і був трактований по-товариськи.

Натомість незлюбив мене новий технік. Він усілякими способами намагався представити мене і мою працю негативно і пропонував керівникові праць звільнити мене. Інж. Х., людина більш життєво досвідчена, не погоджувався з ним. Спір цей тягнувся, аж врешті технік поставив на своєму. Справу полагоджено компромісово. Мене відразу не звільнили, але перевели на початку липня на іншу, менш відповідальну працю в околицях Пскова, в сусідстві з відтинком студента-вірменина.

Я переїхав у село під Псковом і заквартирував у хаті одної селянки, чоловік якої був у війську. Спав на лаві в кухні. Господина хату утримувала чисто, дітей у неї не було, та й сама вона майже постійно перебувала у своїх батьків. Я мусів харчуватися сам і мені стало сутужно.

На працю я їздив разом із робітниками, човном через ріку. Одного разу ми верталися з праці пізно. Човен, яким ми користувалися, був великий, подібний до колишніх варязьких, із високо загнутим спереду носом і якоюсь растральною фігурою. Довгим дрючком ми відпихалися від дна

мілкої води й пливли вперед. На лівому березі в останніх проміннях заходячого сонця майоріло місто Псков, з його громадою кам'яниць, колишньою твердиною і цибулястими банями Троїцького собору в ній. Робітничі-дівчата співали якоїсь протяжної, сумної пісні, а робітники «підтягали» за ними. Тон і зміст пісні нагадували пісні колишніх псковських «ушкуйників», а своєю мелодією — деякі московські опери, на яких мені доводилося бувати в Петрограді. Вечірнє освітлення заходячого сонця, човен на воді, вигляд міста в півтемряві та стародавній наспів перенесли мене чуттєво в колишню добу псковської «вольниці».

Тому, що праця подекуди мала примусовий характер, низькоплатні робітники не виконували її задовільно. Акордову систему заборонено, отже керівництво праць почало шукати інших способів, щоб пожвавити і збільшити продуктивність робітників. Вирішено вжити «запугаючих» засобів. Для цього мали спроводити черкесів і розмістити їх вздовж шляху на місцях праці. Своїм виглядом і своєю поведінкою черкеси мали наганяти страх на робітників і таким способом змусити їх збільшити свою продуктивність. Але виявилось, що майже всі боездатні черкеси пішли на війну і їх не можна дістати.

Тоді мій товариш по праці, студент-вірменин, запропонував спроводити з Кавказу своїх знайомих, яким загрожувала мобілізація і вони охоче підуть працювати в запіллі фронту в характері «воєнно-зобов'язаних». Місцеве населення не орієнтувалося в різних кавказьких народах і для нього всі з Кавказу — були черкесами. Тому і вірмени могли виконувати тут роль псевдочеркесів.

Керівництво робіт прийняло цю пропозицію. Студент-вірменин спровадив своїх односельчан з Кавказу. Чотирьох із них призначено і на його та мій відтинки праці. Це були люди середнього віку, носили «черкески» і м'які шкіряні чоботи. Їм наказано бути суворими з вигляду, вживати гортанної їхньої мови так, щоб ніхто їх не розумів. У папах, у чорних кавказьких штивних повстяних бурках, з нагайками в руках, вони наганяли жак на робітників. Їх дика й розгнуждана поведінка особливо страшила дівчат.

Інколи, ввечері, вже після праці, вони зі студентом-вірменином мирно приходили на мою квартиру, приносили чверть барана і пекли шашлик, запивали вином і співали по черзі своїх національних пісень.

Але незабаром і ця праця скінчилася. Наприкінці липня мене звільнили з праці, мотивуючи скороченням персоналу. Я негайно виїхав до Петрограду, шукаючи за іншою того роду працею, бо мені загрожувала мобілізація.

Рятуючись від мобілізації, я довідався у Міністерстві внутрішніх справ, що з російсько-турецького фронту приїхав до Петрограду представник інж. Персіянов, щоб набрати технічний персонал до праць у запіллі. Я зголосився до нього і мене прийнято на становище техника корпусного будівництва 5-го туркестанського армійського корпусу.

В серпні 1916 року я вже був у дорозі до міста Трапезунду в Туреччині, над Чорним морем.

Проф. д-р мед. Василь ПЛЮЩ
Керівник Медичного Відділу ВУАН

УКРАЇНСЬКІ ПОЕТИ-ЛІКАРІ

Напружена і відповідальна праця лікаря, який день-у-день, довгі роки, має справу з людськими стражданнями, викликає у нього потребу відпруження, переключення у вільні години на інші ділянки людської творчості. З другого боку, спостережливий лікар, який постійно стикається з різними ситуаціями в людському житті та з людськими переживаннями, і то у моменти найбільшого напруження їх, дуже часто бачить так звані межові ситуації і смерть людини, мимоволі збирає у своїй пам'яті величезний матеріал із справжнього, непідробленого життя, невичерпані джерела відчужень та думок.

Історія людської культури зберігає у своїй скарбниці чимало творів талановитих і дуже талановитих письменників-лікарів, як наприклад: Фрідріх Шіллер (Fridrich Schiller — 1759-1805), Рожер Мартен дю Гар (Martin Du Gard Roger, 1881, нагороджений Нобелівською премією), Артур Конан Доіль (Arthur Conan Doyle — 1859-1930), Артур Шнітцлер (Arthur Schnitzler — 1862-1931), Архібальд Кронін (Archibald Joseph Cronin, р. 1896), Антон Чехов (1860-1904), Вікентій Вересаєв (Смідович, 1867-1945), Аксель Мунте (Axel Munthe — 1857-1949), Самуель Карпс (Samuel Carth — 1661-1719), Юрген Торвальд (Jürgen Thorwald, 1916), Ганс Каросса (Hans Carossa — 1878-1956), Георг Діпінг (George Warwick Deeping — 1877-1959), Георг Дугамель (1884) та інші.

Можна назвати також низку письменників серед українських лікарів, як Ярослав Окуневський (1860-1929), Іван Липа (1865-1923), Модест Левицький (1866-1932), Яків Невестюк (1868-?), Василь Кархут, Юрій Липа (1900-1944), Софія Парфанович, Іларіон Чолган, Лев Стаховський, Роман Осінчук, Володимир Білинський, Юліян Мовчан та інші.

Чимало є серед українських лікарів також поетів, і то непересічного таланту, наприклад: Степан Руданський і Віталій Коротич. Багато українських поетів хоч не були лікарями, але мали біологічну медичну або ветеринарну освіту, наприклад: Яків Жарко, Іван Манжура, Василь Кулик, Олександр Олесь, Михайло Доленго, Євген Плужник, Андрій Малишко.

На жаль, ні медичні, ні літературознавчі кола не приділили досі належної уваги аналізу творчості українських лікарів-письменників та поетів, проблематиці впливу їх професії на їх творчість, і не познайомили широкі кола громадськості з їх життєвими шляхами.

У цьому нарисі хочемо, хоч коротенько, познайомити ширші кола української громадськості з українськими лікарями-поетами. Висвітлення ширших тем, а саме — українські письменники-лікарі, українські письменники та поети біологи і медики, також докладну аналізу творчості окремих письменників і поетів-лікарів, залишаємо на майбутнє.

Найдавнішим українським лікарем-поетом слід вважати *Георгія Юрія Дрогобича Котермака* (1450?-1494). Без перебільшення можна твердити, що *Юрій Дрогобич* є однією з найвизначніших постатей в історії української культури. Він є першим із відомих нам не лише українських, а й східно-слов'янських докторів медицини. Народився Дрогобич у Дрогобичі (на честь цього міста він і взяв своє офіційне прізвище). Навчався у Краківському університеті, де в 1470 році здобув ступінь бакалавра, а в 1473 р. — ступінь магістра. Дальшу освіту продовжував у славетному тоді Больонському університеті, де одержав ступінь доктора медицини і філософії. У цьому університеті він викладав астрономію і медицину, а в 1481-82 роках — був ректором. З 1488 року був професором медичного факультету Краківського університету.

Дрогобич був всебічно високо-освіченою людиною, підтримував зв'язки з визначними вченими гуманістами Італії, Німеччини — з Джіроламо Манфредо, Джованні Гарцоні, Шеделем та іншими. Він написав низку наукових праць, які користувались великою увагою з боку тодішніх учених. Його праці ще й досі зберігаються в університетських бібліотеках декількох країн. У 1483 році в римській друкарні Еухаріуса Зільбера видано було одну з найцікавіших його праць — «Прогностичне судження» (*Iudicium prognosticon anni, MCCCCLXXXIII*).

Перед текстом цієї праці вміщена віршована присвята, у якій автор із властивим йому філософським наставленням висловлює цікаві думки про значення людського розуму:

*«Хоч і далекі від очей простори неба,
Та не такі віддалені від розуму людського».*

Помер *Юрій Дрогобич* у 1494 році.

Другий лікар-поет, який зайняв не абияке місце в українській літературі, належить до значно пізніших часів.

Володимир Александров народився 20 червня (2 липня н. ст.) 1825 року в селі Бугаївці, Ізюмського повіту, на Харківщині, в родині священика. Вчився спочатку у Куп'янському повітовому духовному училищі, потім у Харківській духовній семінарії і, нарешті, на медичному факультеті Харківського університету, який закінчив у 1853 році. Після закінчення медичної освіти, працював військовим лікарем у Варшаві, Керчі та інших містах, міським лікарем у Чугуєві, а вкінці старшим міським лікарем у Харкові.

Крім практичної лікарської праці, працював Александров також науково, був автором декількох наукових медичних розвідок, одна з яких — «Глицирин внутрь при поносе у тифозныхъ» — була надрукована у медичному часописі «Другъ здравія» у 1857 році.

Перша його поезія «Думка» була опублікована у часописі «Основа» (ч. 7 за 1861 рік). Александров вільно володів німецькою мовою, зробив низку дуже гарних перекладів із Гайне, багато перекладав російських поетів — Лермонтова, Крилова, Козлова та інших.

У 1880 році Александров видав першу книжку своїх перекладів: «Співанки» (з великоруської на малоруську мову переложив В. Александров,

Харків. Друкарня М. М. Гордона. 1880). У 1887 році він видав: «Народний пісенник з найкращих українських пісень, які тепер найчастіше співається». Скомпонував Вл. Александров. Видав Ф. Міхайлов (Харків. 1887). Цього ж року появляється перший Альманах його творів — «Складка». У 1893 він видав другий Альманах «Складка» (обидва вийшли у Харкові).

Поезії Александрова користувалися любов'ю не лише серед його сучасників, а й довший час, навіть і досьгодні. Найбільшу популярність здобув його вірш «Розбите серце», який був написаний за Гайне, але має характеристичні риси української романтичної поезії і, як на ті часи, досконалу мову.

*«Я бачив, як вітер березу зломив,
Коріння порушив, гілля покрушив,
А лисття не в'яло і свіже було,
Аж поки за гору вже сонце зайшло...»*

Цей вірш виконувався довгі роки, виконується і тепер, як один з перших і найкращих українських романсів.

Інші його твори відзначаються також глибокою ліричністю, як наприклад, «Слідочки ніг твоїх я думкою цілую», «Ти несись мій світ» та інші. В автора не бракує і глибокого філософського підходу до життя; чудові також його гумористичні вірші. Я пригадую, що його знаменита «Пісня про гарбуза» користувалася великою любов'ю серед дітей. І не дивно, рідко можна зустрінути в літературі таке непримущене і веселе оживлення рослинного царства і до того такою чудовою, образною українською мовою.

*«Ходив гарбуз по городу,
Питаючи свого роду...»
«Обізвалась жовта диня,
Гарбузова господиня...»
«Став товстий, мов тая бочка,
Аж порепалась сорочка...»
«Де ти в гаспида і ріс,
Відки вп'ягь до нас приліз?...»
«Здрастуй, тату! Відки взявся?
Гей, пізенько ти прип'явся,
Бо вже стала пані диня
Кавунова господиня...»*

Крім поезій, Александров був творцем перших українських опереток «За Немань іду» (видана вперше у 1872 році у Харкові, при чому пісні на фортепіано поклала дружина Александрова — Людмила). У 1873 році вперше вийшла у світ ще більш відома оперетка в 4-х діях «Не ходи, Грицю, на вечорниці». Ці оперетки, перероблені пізніше М. Старицьким у п'єси, довгі роки, з великим успіхом ішли на сценах українських театрів і виконувались аматорськими гуртками. Перу Александрова належать також популярні дитячі українські казки «Коза—дерева» (вийшла вперше в 1881 році. — Малоросійская сказка Коза—дерева. Харків. Друкарня М. М.

Гордона, 1881), «Живе озеро», «Чижикове весілля» (вперше видано, як окреме видання, в 1890 році — Київ. Видання С. І. Гомолінського).

Володимир Александров відомий також, як український етнограф, збирач українських пісень. Зокрема для лікарів та інших осіб із вищою освітою цікава його збірка: «Пѣсни, бывшіе наиболее въ ходу между студентами Харьковскаго Университета въ 1840 годах, русскіе и латинскіе, последніе съ русскими переводами въ стихахъ, съ нотами для пенія и съ аккомпаниментами на рояле. Собралъ и издалъ студентъ того времени Вл. Александров. Типография Адольфа Дарре. Харьковъ. 1891, 71 стр.».

Та не зважаючи на велику популярність пісень і п'єс Володимира Александрова, література про нього, порівнююче, дуже бідна. У доступних нам джерелах, ми знайшли лише десять статей і праць про його життя та творчість. Із них найважливіші: «Коротенькі споминки про В. С. Александрова». Складка. Альманах на спомин В. С. Александрова. Спорудив К. А. Білиловський. Харків. 1896. Друга праця: Ів. Єрофеїв: «Матеріяли до біографії В. С. Александрова». Часопис «Червоний шлях», 1926, ч. 9.

Ще більш відомий і популярний поет-лікар Степан Руданський. Він народився 25 грудня 1833 року (6 січня 1834 року н.с.) в селі Хомутинях, Вінницького повіту, на Поділлі, також у родині сільського священика. Вчився спочатку в Шаргородській бурсі, потім у Кам'янець-Подільській семінарії, у 1856 році вступив до Петербурзької Медико-Хірургічної Академії, яку закінчив у 1861 році.

Ще в семінарії, під впливом поезій Тараса Шевченка та українських народних пісень, він почав писати романтичні вірші, байки та баляди («Розбійник», «Вечорниці», «Верба», «Розмай», «Упир», «Люба», «Становий», «Вареники», «Чи високо до неба?» та інші). Перші свої твори друкував у часописі «Русскій міръ» (за 1859 рік, ч. 20, 21, 47, 48). Розквіт його творчости припадає на петербурзький період його життя, де він зблизився з українськими громадськими діячами та письменниками і брав активну участь у часописі «Основа». У цьому часописі надруковано було декілька відомих його віршів («Основа», 1861, ч. 1, 2, 8). На цей час припадає також знайомство його з Тарасом Шевченком.

Перебуваючи в Петербурзі в досить тяжких матеріальних умовах, захворів на сухоти. Про важкі умови свого студентського життя, він дуже образно писав у відомому своєму вірші «Студент».

Після закінчення освіти, Руданський дуже коротко працював лікарем на Поділлі, а потім, у зв'язку з захворюнням на туберкульозу, перейшов на працю міського лікаря у Ялті. Як лікар, він користувався дуже великою популярністю серед людности, зокрема серед бідних, бо не лише подавав безкоштовно медичну допомогу, а навіть часто допомагав своїм хворим матеріально.

Під час перебування у Ялті, Руданський дуже зблизився і лікував славетного артиста М. Щепкіна, який, як відомо, був близьким приятелем Тараса Шевченка.

У 1872 році в Криму спалахнула епідемія холери, з якою Руданський вів боротьбу, не шкодуючи свого здоров'я. Саме в цей час почалось пере-

слідування поета з боку влади за його революційні погляди та явно українські симпатії. Знесилений фізично, у наслідок важкої праці під час епідемії, він одержав загострення туберкульозу і помер від неї 21 квітня 1873 року в Ялті. Похований він, тому, що був бідний, на кошти міста на Масандровському кладовищі. На його могилі стоїть скромний пам'ятник.

Поетична творчість Руданського значно багатша і різноманітніша за літературну спадщину Александрова. Руданський був високоосвіченою і багатогранною людиною. Він знав не лише німецьку, грецьку та латинську, а й старожидівську мови, був дуже добре ознайомлений із світовою літературою. Руданський відомий, як перший перекладач на українську мову «Іліади» Гомера та окремих пісень з «Енеїди» Вергілія (Видання: 1872 року «Правда», ч. 2, ч. 3; 1875 року «Правда», ч. 1, 2, 7; 1876 року «Правда», ч. 1, 2, 3; 1877 року «Правда», ч. 2, 3, 10, 11, 16, 17, 18). Він зробив також віршований переклад українською мовою «Слово о полку Ігоревім», уривків з «Краледворського рукопису», поеми «Демон» Лермонтова, «Сни» Гайне та інші переклади. Як і Александров, збирав українські народні пісні, легенди, приказки, докладно вивчав історію України та українську літературу. Крім поезій, він написав кілька історичних поем, поему-казку «Цар Соловей», поему «Лірникові думи», казку «Вовк, собака і кіт», байку «Лев і пролев» та інші.

Але все ж Руданський найбільш відомий серед української людности як поет та автор коротеньких гумористичних і сатиричних віршів. За висловом І. Франка, Руданський був «великим поетичним талантом, а у своїх гумористичних віршах виявив себе «найоригінальнішим і zarazом найбільш народним».

У своїх творах Руданський виявив велику любов до свого народу, до своєї поневоленої батьківщини, велику національну свідомість та гордість. У своїх поетичних творах він недвозначно кликав земляків до боротьби з існуючими національними та соціальними кривдами:

*«Не гнути нам шиї, козацької шиї,
Під тяжким залізним ярмом...»
«До боку шаблюки, на руки повіддя,
На ноги сталіні стремена!...»
«Нехай знову брязне шаблюка сталіня
В козацьких залізних руках!...»
«Нехай знову ляжуть ворогові кості
Могилами в наших степах!...»
(«Пісня Хмельницького» 7. 10. 1857)*

*«Та гей, бики! Ломіть бадилля,
Ломіть його, валіть на прах;
Нехай не буде того зілля
На наших батьківських полях!...»
(«Гей, бики!» 13. 10. 1859)*

Типова для поета була його висока суспільна та особиста етика. Поет протиставляв два види громадської моралі: нікчемне підлабузництво та

приспосовництво і активну боротьбу за національну та соціальну волю.
У своєму вірші «До дуба» він пише:

*»Нехай гнеться лоза,
А ти, дубе, кріпись,
Ти рости та рости,
Не хились, не кривись...
І до пекла дістань,
І у пекло заглянь,
І до хмари дістань,
І на небо поглянь...
»І у силі, в добрі,
Як скала, затвердій«...
(«До дуба», 16.X., 1859 р.)*

У науці до сина батько, у протилежність до науки матері, яка радила
своєму синові:

*»Та не всі ж, як ми,
Димом куряться, —
Може, є такі,
Що й не журяться.
Коли найдеш їх,
Милий синочку,
Ти склони себе,
Як билиночку,
Простели себе,
Як рядниночку.
Спина з похилу
Не іскорчиться
Чоло з пороху,
Не ізморицється«.*

— Каже:

*»Так і на світі:
Ідні риються,
Другі потом їх
Тільки миються.
Будь ти проклятий,
Милий синочку,
Як пігнеш таким
Свою спиночку;
Як простелешся
На рядниночку«.*

А далі він каже своєму синові:

*»Ти тікай від них,
Як від гадини,
Ти не жди від них
Перекладини«;*

*»Ти у світ іди,
Милій синочку,
Ти усе спізнай...«*

(«Наука», 16. 8., 1860 р.)

І навіть коли людину з твердими принципами і невгнутою поставою знищить ворог, то:

*»Світ почує ту смерть,
І повітря здрижить,
І ліси загудуть,
І земля задвигить...»*

Руданський у цих та в інших, подібних, віршах передбачав і закликав до народження людини нового типу, невгнутого борця за національні й соціальні ідеали, отже, був одним із перших провісників українського націоналістичного волюнтаризму.

Руданський написав також багато ліричних пісень. Його вірш «Повій вітре на Вкраїну» належав до найпопулярніших романсів свого часу. Я пригадую ще й досі, як колись не було жодної вечірки чи українського концерту, на яких не виконувалась би ця пісня, повна ніжності і мелодійності.

Але найбільшу славу здобув собі Руданський своїми співомовками, сатиричними та гумористичними віршами, у яких, поряд чудового українського народного гумору, нерідко звучить і гостра сатира на тодішні суспільні відносини, громадські порядки, невблаганна критика постійних експлуаторів українського народу, зокрема москалів. Одночасно в цих гуморесках Руданський часто виявляв себе патріотом та людиною, яка любила і поважала свій нарід. Пригадаймо чудову співомовку «Добре торгувалось», у якій автор описує чумака, що ходить: *»Чи в Києві, чи в Полтаві, чи в самій столиці«,* серед крамниць, де все: *»сріблом-золотом сяє«,* і питається за дьогтем. Купні сміються з *»дурного хакла«* і говорять: *»здесь ні дьоготь, только дурні одні продаются«.* Наш же селянин цілком спокійно і влучно відповідає: *»то нівроку ж добре торгувалось, щойно два вас таких гарних на продаж зосталось«.* Таких прикладів співомовок автора, які показують розум наших селян, їх самоповагу, можна було б привести дуже багато. Деякі співомовки показують не лише гумор українців, а і їх геройство, як наприклад, «Смерть козака». Мабуть найбільш популярною була співомовка Руданського «Ахмет III і запорожці», більш відома серед широких мас, як «Лист запорожців до турецького султана».

У рамках цієї статті, звичайно, немає можливості проаналізувати всі ці перлини творчості Руданського, але слід відзначити, що співомовки Руданського і до сьогодні залишаються найкращими зразками української поетичної сатири та гумору.

Ще за життя Руданський друкував свої твори в українських часописах, але широка слава його почалась після смерті. Найголовніші українські часописи того часу, як «Правда», «Зоря», «Молода Україна», «Літературно-Науковий Вісник» та інші, друкували з охотою твори Руданського. Збірки

його творів були часто видавані у Львові, а пізніше в Кам'янець-Подільському, Одесі, Києві та інших містах України. Також досить багата література про Руданського. За нашими підрахунками, вона перевищує 60 джерел, зокрема є досить докладні біографії поета пера А. Кримського і М. Левченка, І. І. Підгука, М. Присяжнюка і М. Беха та інших.

Менш відомим серед української громадськості є *Кесарій Білиловський*. Кесарій Білиловський, який виступав також у пресі під псевдонімами *Цезар Білило*, *Б. Цезар*, *Цезарко*, *Іван Кадило*, *І. Бурсак*, *Ольгин*, народився 20 лютого (4 березня) 1859 року в селі Стополівці Золотоноського повіту на Полтавщині, у родині сільського фельдшера. Середню освіту він одержав у Полтавській гімназії, а вищу медичну в Ляйпцігському та Віденському університетах. У 1883 році він склав іспити на доктора медицини в Ієнському університеті. У 1884 році мусів нострифікувати у Харківському університеті свої медичні студії закордоном і одержав право провадити медичну практику в бувшій Росії. З 1885 року працював лікарем по різних містах російської імперії, одночасно брав дуже активну участь в українському громадському житті, писав вірші й перекладав на українську мову твори Гете, Шіллера та інших. Друкуватись почав ще замолоду в різних галицьких часописах — «Ниві», «Світ», «Зоря», а пізніше в антологіях «Вік», «Українська муза».

Чудово володіючи німецькою мовою, зробив низку перекладів творів Шіллера, Гете, Гайне, з яких, на жаль, багато не було опубліковано, але навіть ті, що побачили світ, наприклад, «Пісня про дзвін», «Нирець» Шіллера та інші показують не абиякий перекладницький талант автора.

Більшість поезій Білиловського ліричного характеру, безумовно найпопулярнішою серед його поезій була пісня «Дайте бо жить!» Цей вірш наприкінці 19-го та на початку 20-го сторіч був дуже популярний серед української інтелігенції, часто виконувався на концертах і приватних вечірках. Дозволю собі подати уривок цього віршу, що дуже характеристичний для творчості поета і для тієї епохи:

*»В чарях кохання моє дівування
Хочу я вільно, як пташка прожити,
Вільне обрання і вільне кохання,
Серденьку воля, як хоче любити!...«*

*»Той мені шепче, той руки цілує,
Той тут навколійки смирно стає,
Той мені вірші любовні віршує,
Той аж поклони, мов Богові б'є...«*

(»Дайте бо жить!«)

Один час Білиловський досить активно займався політичною працею, перебував у дружніх взаєминах з В. Самійленком, І. Франком, Д. Дорошенком та іншими. За часів української національної революції Білиловський співпрацював з Міністерством закордонних справ, потім, у перші роки радянської влади, працював у Народному Комісаріаті закордонних справ, але скоро виїхав за кордон, перебував на еміграції у Франції, де й помер в 1934 році.

З лікарів письменників старшого покоління ми дуже мало знаємо, як про поетів, про *Модеста Левицького*, *Якова Невестюка* та *Павла Спішилів*. Це пояснюється тим, що Левицький і Невестюк переважно займалися прозовою творчістю і публіцистикою, а Спішилів дуже коротко виступав в українській пресі й дальша його доля нам була невідома. Все ж коротко згадаємо і про цих лікарів, що трохи займалися поезією.

Модест Левицький народився 25. 7. 1866 року в селі Вихилівці, тепер Ярмолинецького району, Хмельницької області, в родині українського діда. У 1888 році він закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, але на цьому не зупинився і почав студіювати медицину. В 1893 році закінчив медичний факультет того самого університету. Після закінчення медичної освіти, працював лікарем, а одночасно брав активну участь в українському політичному і громадському житті.

Вже з 1901 року він починає друкувати оповідання народницького характеру, а потім бере активну участь у «Раді», «Новій Громаді» і «Літературно-Науковому Віснику». У збірці «Оповідання» (1907) він освітлював важке життя селян та міської бідноти, в оповіданні «За коліївщини» (1907) відобразив окремі епізоди гайдамацького руху на Смілянщині. Під псевдонімом *Виборний Макогоненко* містив дуже гарні і дотепні гуморески в «Раді».

Яків Невестюк (народився року 1868, коли помер — невідомо) брав участь у часописі «Народ», «Життя і слово». Практикував усе своє життя в Жаб'ю на Гуцульщині.

Про доктора *Павла Спішилів* маємо дуже обмежені відомості головню завдяки нашому відомому бібліографові проф. Володимирові Дорошенкові. За його даними Павло Спішилів народився в Лубнях, студіював у Московському університеті медицину. Його поезії були публіковані в «Літературно-Науковому Віснику» за липень 1901 року. Ще за часів царату емігрував за кордон, але пізніше, за твердженнями В. Дорошенка, лікарував на Саратовщині над Волгою.

З-передреволюційних поетів-лікарів слід згадати також *Нарциза Лук'яновича*, який перед другою світовою війною випустив збірки своїх поезій.

З післяреволюційних советських поетів-лікарів відомі такі: *Іван Микитенко*, *Андрій Портенко* та *Віталій Коротич*.

Іван Микитенко народився 6 вересня 1897 року в місті Рівному, колишнього Єлисаветградського повіту, Херсонської губернії. Освіту здобув спочатку в народній школі, потім вчився в Військово-фельдшерському училищі, брав участь у першій світовій війні, під час Лютневої революції був членом Полкового Комітету, потім був фельдшером і культосвітнім працівником на Херсонщині. У 1922 році вступив до Одеського медичного інституту, потім вчився у Харківському медичному інституті, який закінчив у 1927 році. Микитенко рано вступив до Комуністичної партії, був одним із керівних діячів ВУСПП-у, ВОАПП-у, членом оргбіро СРПУ та

СПСРСР, потім був членом президії Всесоюзної та Української спілок письменників, одним із секретарів СРПУ, членом ЦВК України*.

Основним жанром творчості Микитенка була драма («Іду», «Диктатура», «Кадри» та інші). Крім того він писав оповідання, повісті («Брати», «Вуркагани» та інші), у 1933 році видано його роман «Ранок». Менш відомі його поетичні твори. Мабуть найкращим його поетичним твором є вірш «Епохи», присвячений Тарасові Шевченкові.

*»І він з'явився. О народо!
Твій геній виріс
В драній хаті,
На дикім полі, де не родить
Пшениця, кров'ю не поляята...
Де кріпаки в ярмі ходили,
Де програвали їх у карти«...*

Далі, описуючи життя Шевченка, він каже:

*»А я лиш співу сум —
свої огненні думи —
тобі я принесу«...*

Про життя Т. Шевченка в Петербурзі, Микитенко пише:

*»Тут полягло мого народу —
підмурками для кам'яниць...«
»Не заспіваю більш про пана,
Хай грім їх Божий розверзе...«
»Я підніму із праха
Гонту,
Я воскресу Залізняка...
Хай грізна тінь їх
Жах нагонить
До помсти люд мій заклика«...*

Згадуючи про Шевченкові вірші: «Це той первий, що розпинав нашу Україну, а вторая доконала вдову сиротину», він пише:

*»Твое ім'я —
грозою стало.
Воно імперію трясє«...*

Нарешті поет говорить:

*»Проходять літа.
Та ідеї
не гануть в вогненній душі...
Ти підіймаєш Прометея
і святити помстою ножі«...*

Як бачимо, не зважаючи на те, що письменник був ортодоксальним комуністом, займав високі посади у советському політичному та громадському житті, у глибинах своєї душі він був все ж українцем, який час

*) Слід зазначити, що політична і громадська роля Микитенка була дуже погана. Він немало попрацював над переслідуванням «інакшесдумаючих».

від часу мріяв про те, що український нарід скине з себе ярмо московського окупанта.

У 1937 році під час Єжовщини, не зважаючи на високе становище Микитенка у советській ієрархії, його знищено в катівнях НКВД. Як і багатьом іншим українським комуністам, вірна служба Москві не допомогла Микитенкові зберегти себе від знищення.

Андрій Портенко майже невідомий українській громадськості на чужині і мало відомий в Україні. Він народився у 1910 році в Одесі, виховувався у дитячому будинку, вищу освіту здобув в Одеському педінституті. Походив із селянської родини, про що поет згадує в своєму вірші «Спогади бригадира». Перші його твори були друковані в 1930 році, а в 1934 році вийшла перша збірка його віршів «Моя батьківщина». У 1944 році вийшла книга «Стихи», а в 1946 році видано його збірку поезій. Помер 3 січня 1944 року. Крім віршів українською мовою, поет робив переклади творів російських та грузинських поетів, писав вірші російською мовою. Хоч більшу частину свого життя Портенко прожив у Грузії, він добре знав і добре володів українською мовою, його вірші гарно технічно побудовані, мають багато влучних і свіжих образів.

Дозволяємо собі привести декілька зразків із його поезії.

»Скільки навколо простору...

Небо

всміхається синю,

як очі дівочі...

Друзі, послухайте,

я про себе

отак, як умію,

сказати хочу:

Був у родині я... той...

не один,

семеро всіх нас було

в родині —

Батько пішов

в партизанський загін

і від махновської кулі

загинув».

*(»Спогади бригадира», 1933)**

»Упав боець,

на скроні свіжа рана.

Розквітнув мак

між в'ялої трави.

Боець не вмер.

Я, як хірург, старанно

Спиняю кров

*) До речі, Махно в ті часи виступав на боці большевиків, отже батько автора був, мабуть, в українських загонах УНР.

і накладаю шви.
А хто мені
зупинить кровотечу?
Хто накладе на рану
серця шов?
Невже лиш смерті
мота холоднеча
вгамує біль,
вгамує буйну кров? ...»

(«Боець не вмере», 12. X. 1942 р.)

»Над морем крутить снігова хуртеча.
Вода припишкла,
але це не штиль,
бо бродить кров густа
в глибинах течій
і стигне потай
гнів штормових хвиль ...»
»Ні, це не сон, не штиль,
не тиша, не спокій —
Це грізний шторм
виношують серця».

(«Перед штурмом», 1940)

Як бачимо, поет позитивно відрізняється від цілої низки інших советських поетів своєю поетичною культурою, цікавими образами і філософськими міркуваннями. У нього, як і в багатьох інших поетів останніх років, зокрема з грона так званих «молодих», звучать волонтаристичні ноти, такі типові для наших націоналістичних поетів, як Юрій Липа, Олена Теліга та інші.

Особливу увагу, серед досить численних сучасних т. зв. українських радянських поетів, притягає молодий лікар і одночасно поет — Віталій Коротич.

Віталій Коротич народився 1936 року в Києві, в родині лікаря. Після закінчення загальної середньої освіти, вступив до Київського Державного Медичного Інституту і в 1959 році одержав диплом лікаря. Ще за студентських часів друкував свої вірші на сторінках часопису Медичного інституту «Медичні Кадри». У 1958 році почав друкуватися у журналі «Молодь України», а пізніше в журналах і часописах «Вітчизна», «Прапор», «Жовтень», «Літературна Газета». У 1961 році видавництво «Радянський Письменник» видало першу збірку його поезій «Золоті руки», а в 1962 році Держлітвидав України видав другу книжку його віршів «Запах Неба». На чужині його вірші були друковані в журналах «Визвольний Шлях», «Сучасність» та в декількох українських газетах.

Він не обмежується лише поетичною творчістю, а продовжує далі працювати, як лікар.

З творчості поета можна думати, що батько його був репресований за часів сталінського терору, що він виховувався у висококультурній українській родині, що крім середньої і фахової освіти, він багато працював над вивченням кращих зразків, як української так і чужинецької літератури.

У своєму творі «Повернення батька» він так описує арешт, заслання батька і свій психічний стан з цього приводу:

»Земля розпалася на тисячі шматків,
Безшумно.
Лиш для нього.
Лиш для нього.
Будильники задзенькали смілині.
Спинився час...«
»Яким страшним було його лице!
Ні, ні, не треба.
Думати не треба!
(Яке обличчя батькове!..)
Ні.
Стоп.
Все. Заарештували. Зрада.
Так.
Він — син його
(Без цих думок не можна).
Син зрадника...«

Далі автор докладно описує переживання хлопця, потім юнака — сина репресованого. Експресія цієї поеми незвичайна.

»А він крізь обличчя слідчого
Бачив білі сніги
І чорні стовпи з дротом...
»Всередині — патрулі.
Всередині — тіло батькове,
Обличчя його залякане...«
»Він поклав на себе
Кару за батьків гріх...«
»І камені жовтобокi
Хлопець ніс у руках, —
Відразу всі помічали
Сиве його волосся...«
»Кордоном твердим лягла
Волосся пасмина сива —
Ось тут закінчилась юність
В останній дитячий грі...
(»Повернення батька«)

Ще малою дитиною поет переніс усі страхоття німецької окупації України в рідному Києві. У вірші «Колись» він пише:

*»Ми ж дітьми не встигли побути.
 Сорок третій. Війна. Руїни...
 У крові вставали світанки,
 Діти з куль робили намисто,
 І чорніли згорілі танки
 На майданах рідного міста.
 Від дитинства лишилось мало:
 Жах сліпий, життя у тривозі,
 Сполотнявіле обличчя мами
 І чужинець злий на дорозі».*
 («Колись»)

Вже ці два вірші показують велику майстерність поета. У декількох рядках поет у першому випадку подає не лише переживання батька і сина, а й пластично відображає концентраційний табір, реакцію людности на арешт та долю сина, а в другому випадку — руїна рідного міста, страшна епоха окупації України, переживання і почування людности, описані з такою експресією та талантом, що говорять більше ніж сотки сторінок оповідань чи романів про ті страшні часи.

Ліквідація сталінського культу особи, відлига, що наступила після перебрання влади Хрущовим, дали деяку можливість молодому поетові розвивати свою творчість порівнянно у кращій атмосфері, ніж це було раніш. Звичайно, поети України мусять користуватися і тепер езопівською мовою, але все ж можна писати дещо про «героїв» советської дійсности, різних лизоблюдів, підбрехувачів, марксистських теоретиків і інших «партаців життя», можна трохи думати і навіть філософувати.

Ось декілька прикладів із цих критичних віршів:

*»Обережні сміються тихо,
 Обережні тихенько ходять,
 Обережних минає лихо
 І вони нікому не шкодять».*

І далі:

*»Над словами Джордано Бруно
 Їх предки ще реготали:
 »Не буває, мовляв...«
 Буває!
 Мужнім жити
 І скінити тихим».*
 («Обережні»)

Ці рядки поета дивним дивом перегукуються зі знаменитим есеєм Олени Теліги «Партачі життя».

А ось характеристика інших «героїв»:

*»Росте, цупкий, немов осот,
 Пролазить повз шукання й чвари,
 Він любить із усіх висот
 Лише високі гонорари».*
 («Поет-космополіт»)

*»Раніш такі по селах бубон били.
Він — класом вище.
Класик...
Голова...«*

(»Поет-календарист«)

Або:

*»Немов гібрид теляти та джмеля,
Існує, неприродний у основі,
Слова та дії в нього загадкові,
І схожа на циліндр його земля,
Усе, над чим страждали сто умів,
Розв'яже, як ніхто, ніде й ніколи«.*

(»Поет-еклектик«)

Поет пише тут нібито про інших поетів кар'єристів, але для того, хто знає советську дійсність, зрозуміло, що ця критика скерована проти взагалі малоосвічених, всезнаючих партійних функціонерів, різних кар'єристів, поплентачів, які паразитують на національному організмі.

Аналізуючи твори поета, можна дивуватися широті його тематики, яка охоплює не лише різні ділянки життя, різні життєві проблеми та ситуації, а порушує і філософські проблеми, при чому не лише з обмеженого штанд-пункту марксизму, а й на підставі критеріїв типових для світової думки в цілому і для світової літератури минулого й сучасного.

Коротич дуже багато пише про лікарську працю. Ось хірург, який:

*»У котрий раз стає до бою,
Свої думки,
Свої вагання,
Муки
Відразу ж
Забуває на години«...*

(»Руки«)

А далі:

*»У хірурга свої — чударнацькі — звички:
Він тільки для себе
На скрипці грав...«*

Або:

*»Лиш знявши халат,
Відчуває втому...
Лягав під ноги вулиці брук.
Він стискував серце годину тому
Страшним зусиллям тендітних рук«.*

Поряд цих яскравих описів хірурга та його переживань іде такий філософічний вислів, який звучить майже, як кредо поета:

*»Лиш чисті,
Найчистіші в світі руки
Прийняти серце можуть у людини«.*

(»Руки«)

Не менш влучно та образно описує поет переживання хворих:

»Хлопцеві ногу відтяли,
А хлопець солодко спав,
Не марив.
В юнацькім сні
Двома ногами ступав,
По свіжій гострій стерні.
Прокинувся потім, білий,
Незвичний, ковбру зібгав.
І довго його боліла,
Давно відтята нога«.
(»Пробудження«)

Лише десять рядків, але як пластично відображено стан оперованого:
А ось помираючий хворий:

»Він просив, помираючи
Трохи голляндського сиру.
Він не знав, що прийшов кінець,
Думав, що спати хоче.
Він випрошував скибочку
Гостру на смак та сіру.
І дивився я в очі,
В помираючі сині очі...«
»І хотілося страшно,
По жіночому
Заридати...«
(»Фрагмент«)

В іншому вірші поет лише у двох строфах із великою силою передає типовість хронічного захворювання:

»І хвороба
Вбиває роки за роками«.

Коротич описує життя і працю людей в Україні та поза її кордонами, він не раз звертається до проблем мистецтва, дуже часто пише про війну і її страхіття. Про все це пише не шабляновими, типовими для советської поезії фразами, а з великою майстерністю і смаком.

Ось люди взагалі в різних ситуаціях:

»Люди збирали.
В них дома — високі ліжка,
В них дома — зеркальні шафи
З полірованими боками...«
»Чому люди збирають чужі секрети,
А свої людям дарують?«
(»Накопичення«)

»Музика. Сцена. Сльози солоні.
Я, неначе зараз, бачу —

Нігті ламаючи об долоні,
Люди дорослі плачуть».
(»Бетговен«)

»Я.
Іду.
Десь,
На дальнім кінці села,
Вікна ваші знайду.
Мене розгрузла дорога вела
В чужу і мою біду...«
(»Бехня«)

»Мертві впадуть в росу
І чорні білому Божому Сину
Душі свої понесуть.
І вже не стрілятимуть автомати,
Не почервоніє вода,
Вийде назустріч їм Божя Мати,
Біла, біла-бліда.
Всі ті, хто помер
Пройдуть крізь небокрай,
І кого вбили,
І янголи Божі, білі-білі,
Їх поведуть в Рай».
(»Чорний Бог«)

До речі, цей вірш, як і наступний, своєю будовою, музичністю, образним багатством і експресією — є одним із найкращих віршів Коротича.

»Ти молишся,
Ти плачеш та працюєш.
Ти любиш та народжуєш дітей.
В твоїх долонях
Ліс густий росте,
І древні пні
Ти з давніх ран корчуєш...«
»Я вірю, що ти прагнеш
Мудро жити,
Що мідь твою по роботі зголоднів».
(»Суомі«)

Природа в поета живе, її образи змінюються відповідно до подій. Під час війни — »У крові вставали світанки«, а »Сутінки пахли димом і кров'ю«; після війни — »Війна відгула і не світять пожежі в небо».

»Зелені очі тисячі озер
Дивилися тривожно в небо біле
І спокій вод
Блакитний вітер жер».
(»Суомі«)

»Весна прибирає з дороги сніг«.

(»Брехня«)

»За віконниці вітер хитає хати«.

(»Брехня«)

»На ялині місяць сидить«.

(»Любов«)

»Речі у поета одухотворенні«.

»У рушниці куля важка«.

»Ліс густий росте у древні пні«.

»Сміявся місяць жовто та беззубо«.

»Віолончель пішла в сумну атаку низько«.

»Молвився контрабас тривожно«.

І таких прикладів, при чому прикладів світлих, яскравих, влучних образів, можна б подати дуже багато.

У дуже обмежених рамках, що на них дозволяє сучасна підсоветська дійсність, Коротич проявив себе і патріотом, дійсним сином своєї батьківщини.

Ось він пише про Київ:

»Про тебе вже не можна написати

Слова, яких ніхто не говорив...

Ти роздмуваєш подихом вітрів

Вогні, яким горіти й не згасати«.

Поетові Київ *»потрібен у щасті й горі«*, він каже:

»Працюю і живу твоїм диханням,

Люблю доріг твоїх найменування,

І кожен камінь твій — моя рідня«.

Любить поет і Дніпро, в який *»впадають мрій моїх річки«*. Він любить усю Україну, якій:

»Життя тобі присягаю зі сміхом,

Трудом, слізьми —

Візьми«.

Ми так довго зупинилися на творчості Коротича, на особливостях побудови його вірша, на типових для нього образах, і дали так багато прикладів із його творчості тому, що поезія Коротича, на нашу думку, є на дуже високому рівні й може дорівнювати найкращим зразкам світової поезії. Історія людської культури, зокрема світового мистецтва, показала, що вічними в скарбниці історії людства залишаються твори, що просякнені вічними ідеями, ідеями поступу людського духу, що відбивають його велич, твори поетично досконалі, образні, музичні. Саме з цього погляду творчість Віталія Коротича, поета поневоленої і духово пригніченої нації, на нашу думку, переживе роки, а може й віки, і залишиться у скарбниці української поезії, як блискуча перлина, як переконуючий доказ величчя людського духу і поетичного таланту, що в несприятливих умовах темної, безпросвітної ночі зміг створити поетичні твори високої культури, духової національної і загальнолюдської вартості.

Дуже добре відомий українській громадськості на чужині д-р *Юрій Липа* (1900-1944), що був не лише талановитим поетом, а й відомим есеїстом,

публіцистом і активним діячем української визвольної революції. Його перу належать три збірки поезій: «Вірую», «Світлість» і «Суворість». На аналізі творчості цього лікаря-поета не зупиняємось докладніше і не подаємо його уривків поезій тому, що вони досить відомі українській громадськості на чужині. Слід лише підкреслити, що Юрій Липа, як і ціле гроно українських поетів-націоналістів, у своїх творах філософічно стояв на ґрунті волюнтаризму, дійсного гуманізму. Його поезія технічно була значно досконаліша ніж поезія багатьох його сучасників, поетів підсоветської України.

Крім поезій, Юрій Липа відомий своїми драматичними творами: «Вербунук», «Поединоук», «Мотря», новелами і літературними нарисами.

Юрій Липа написав і дві дуже добре відомі книжки політично-філософічного характеру: «Призначення України» і «Розподіл Росії», а також роман «Козаки в Московії».

Лікарська громада, лікарська наука втратила в особі Юрія Липи також непересічного вченого медика, що виступав і в медичній літературі. Поет загинув на бойовому пості, як лікар Української Повстанської Армії.

З інших лікарів-поетів на еміграції згадаємо *д-ра Т. Ю. Крупу*, що дуже добре відомий українським пластунам своїми поезіями, друкованими в журналах «Молоде Життя» і «Крила». *Д-ра Романа Осінчука*, що друкував вірші для дітей на теми здоров'я у часописі «Народне Здоров'я».

Цікаво, що досить багато лікарів дуже активно брали участь у збиранні українських народних пісень. Наприклад, Юхим Грибінюк (1852-1912), Олександр Гаврилів (1856-1888), Порфирій Демущий (1860-1927), Іван Демченко та інші.

Можливо, що в цьому нарисі ми проминули деяких українських лікарів-поетів із тої причини, що в умовах еміграції важко зібрати вичерпні матеріяли до даної теми.

Література: Для даної праці автор використав багато джерел, список яких, через технічні причини, тут не може бути вміщений. Читачі, які цікавилися б даною темою, можуть одержати список літератури в автора.

ВІД РЕДАКЦІЇ

З незалежних від нас причин, ми мусіли перервати друкування праці проф. Г. Ващенко «Основні лінії розвитку советської педагогіки і школи». Продовження — буде в черговому числі.

ХРОНІКА

З українського життя у діаспорі

* *Загальні Збори НТШ у США.* 28-го листопада 1964 року в Нью-Йорку відбулися VI-і Загальні Збори Наукового Товариства ім. Шевченка у США. На голову Управи НТШ у США обрано проф. Р. Смаль-Стоцького, а науковим секретарем — проф. В. Стецюка.

* *Загальні Збори ЦПУЕН.* В дні 26-27 грудня 1964 року в Мюнхені відбувся X-ий Делегатський З'їзд Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині. Обрано нову Головну Раду в такому складі: д-р Г. Васюкович — голова, проф. І. Мартинець, інж. І. Лиховий, С. Костюк, м-р І. Чорний, пані О. Шнайдер, С. Мудрик — члени. Головна Управа: м-р А. Мельник — голова, Р. Дебрицький — перший заступник і орг. референт, м-р Є. Менцінський — другий заступник і голова ОПУЕН, ред. В. Леник — ген. секретар, пані О. Лощенко, І. Керестіль, І. Корнійчук — члени.

* *Новий журнал* — «Слово на сторожі». У Вінніпегу (Канада) вийшло перше, пробне, число нового журналу «Слово на сторожі», що присвячений культурі української мови в діаспорі. Це орган новоствореного Товариства плекання української мови.

* *Антологія португальської і бразильської поезії в українському перекладі.* В Нью-Йорку, у видавництві «Пролог», вийшла антологія перекладів новітньої португальської

і бразильської поезії на українську мову. Антологія має назву — «Зелене вино», переклади зробила письменниця Віра Вовк.

* *Підготовляється Історія московської імперії.* Український Конгресовий Комітет Америки обрав спеціальну Колегію, що має підготувати до друку «Історію російської імперії».

* *Мистецька виставка трьох...* В Торонтській Галерії Центральної Бібліотеки відбулася від 15 листопада до 5 грудня 1964 р. мистецька виставка трьох членів Української Спільноти Образотворчих Мистців Канади: Христини Навроцької-Кудрик, Галини Новаківської і Лідії Палій. Разом виставлено 38 праць, виконаних різною технікою.

* *50-тиліття творчої праці мистця Михайла Осінчука.* 13-го листопада 1964 року Літературно-Мистецький Клуб у Нью-Йорку влаштував вечір для відзначення 50-тирічної творчої праці артиста-маляра Михайла Осінчука.

* *Музично-Драматична Студія М. Скали-Старицького в Парижі.* Відомий український оперовий співак М. Скала Старицький вже деякий час проводить Музично-Драматичною Студією у Парижі, в якій навчаються кращі таланти з-поміж української молоді. 19-го грудня 1964 р. Студія влаштувала Літературно-Вокальний Вечір із творів Т. Шев-

ченка. У виконанні програми брали участь: О. Кукловська, О. Андрішин, Л. Вігошинська, І. Зелена, У. Чайківська, В. Бідник.

* *Українське Історичне Товариство*. Українські історики у вільному світі заснували Українське Історичне Товариство. Членами Товариства можуть бути історики й дослідники допоміжних історичних наук, а також ті, що цікавляться історією України і загальною історією та бажають причинитися до розвитку української історичної науки у вільному світі.

Українське Історичне Товариство ставить перед собою такі завдання:

1) Об'єднати істориків та активних прихильників української історичної науки.

2) Пильнувати і боронити інтереси української історичної науки та її кращі традиції.

3) Нотувати й виправляти фальшиві й тенденційні інформації про історію України в історичних працях СРСР і у вільному світі.

4) Видавати і розбудовувати журнал «Український історик і допомагати у виданні монографічних праць з історії України.

5) Сприяти виявленню, реєструванню і вивченню джерельних матеріалів до історії України в закордонних архівах і бібліотеках.

6) Співпрацювати з українськими науковими установами у вільному світі й налагоджувати зв'язки з чужинецькими історичними товариствами.

Завдання Українського Історичного Товариства широкі й відповідальні. Проте ініціатори Товариства вірять, що спільними силами можна

причинитися до розбудови вільної української історичної науки і тим самим виконати свій обов'язок перед українською і світовою наукою. Товариство звертається до істориків і прихильників української історичної науки з закликом підтримати той почин. Ініціативна Група Товариства складається із 17-ти відомих українських учених і наукових працівників. Заінтересовані можуть звертатися до Товариства на таку адресу: Д-р Любомир Винар,
634 Highland Ave. Boulder,
Colorado, U.S.A.

* *Громадське віче в справі т. зв. «культурного обміну»*. 10-го січня ц. р. в Нью-Йорку відбулося громадське віче, скликане Комітетом, що складався з представників різних організацій. На вічу промовляли: *ред. Василь Мудрий* (директор канцелярії УККА), *д-р Володимир Галан*, *проф. Іван Вовчук* і *ред. Леонід Полтава*. У схвалених резолюціях підтримано становище УККА в справі зв'язків і зустрічей із висланниками окупаційного режиму в Україні. Присутні на цьому вічу: «закликають всіх українців у вільному світі, без різниці на їхні релігійні та політичні погляди, протиставитися активно спробам окупанта України розсварити і розбити одноцілий самостійницький фронт української спільноти за кордоном та скомпромітувати її в очах українського народу на рідних землях»... Далі: «Закликають керівні органи УККА поробити всі заходи для знівечення спроб звести діяльність УККА на лінію прихильників співжиття з воєнними Україною чи їхніми висланниками».

В КАЛЕЙДОСКОПІ СВІТУ**МІТИ, ЛЕГЕНДИ І ОРДЕНИ**

Лише порівняно недавно люди почали розуміти під словом «орден» саму нагороду, емблему відзнаки. Півстоліття тому в законодавчих актах будь-якої країни зустрічався вираз «знак ордену».

Народившись наприкінці IX століття, слово «орден», що походить від латинського слова «ordo» і означає «загін», стало назвою чернечих організацій. Кожна католицька чернеча організація мала свого святого — патрона, свою форму одягу, свій статут. Спільним для них залишався тільки верховний пастир усіх орденів — римський папа. Слідом за «законами хреста» з'явилися і загони «хреста й меча» — войовничі лицарські союзи.

Орденські знаки вирізували з білої, блакитної, чорної або червоної тканини і нашивали на рясу, накидку чи лицарський плащ або прапор. Напр., лицарі відомого Мальтійського ордену носили сріблястосірий хрест із роздвоєними кінцями.

1048 року в Єрусалимі будувався монастир. Поруч зводилася каплиця святого Івана, клалися стіни шпиталю. Ченці, що оселилися в монастирі, мали обслуговувати хворих прочан, які лікувалися у шпиталі. Одночасно з тим вони боронили і християнство від наступу мусулман.

Орден цей мандрував по Сирії, намагався осісти на Кіпрі, Родосі, в Італії, а в 1530 році одержав у володіння остров Мальту. В той час уже існував орденський знак мальтійців — хрест з білої емалі на чорній стрічці. З'явилися і ступені

мальтійського хреста — кавалерський (рядового лицаря), командорський, grosмастерський (начальників). Вони відрізнялися один від одного лілями або тризубцями, бантами та іншими прикрасами.

Війни та поразки підірвали міць і вплив мальтійців. Їм довелося шукати захисту в Римі. Але знак їхнього ордену, що його запозичили австрійці, англійці та еспанці, залишився і до наших днів як традиційна емблема войовничого середньовічного лицарства.

Деяким тодішнім монархам не подобалися лицарські ордені, що були немов держави в державі. Вони винищували їх, а натомість творили ордені придворні — блискучі, ефектовні. Це була організація обранців, на чолі яких часто стояв сам король.

Лати змінювалися на мережива, мечі — на льорнети. І коли ще в XIV стол. грізному поняттю «кавалер ордену» протиставилося слово «сарацин», «ворог», то вже в XV і XVI століттях антонімом до слова «кавалер» стало слово «дама».

Про це говорить і одна з версій про появу ордену Підв'язки — одного з найстародавніших і найвишарпаних орденів.

По блискучому паркеті в повільному танці пливли леді й лорди Едуарда III, гордого, юного переможця. Король танцював з графинєю Селісбері. І раптом графиня зупинилась, у відчаї закривши лице руками. На обличчях танцюючих з'явилась зловтішна посмішка: біля

правого черевики графині, різко виділяючись на камені підлоги, лежала блакитна підв'язка. Почувся приглушений сміх, невдах не милують.

Спритно нахилившись, молодий король підхопив блакитну підв'язку і обвів придворних повільним, пильним поглядом.

— *Хай буде соромно тому, хто погано про це думає!* — сказав він. Сміх миттю припинився.

А наступного дня, 27 квітня 1349 року, герольди сповістили, що з ласки короля у Британії встановлюється орден Підв'язки — блакитна стрічка з золотою пряжкою, яку кавалери носитимуть над коліном лівої ноги. Названо й імена кавалерів ордену — двадцять чотири найближчих до Едуарда придворних і двадцять п'ятий — сам король.

Щоправда, існує й інша версія про орден Підв'язки. Згідно з цією версією, він вперше з'явився на початку битви з французами при Кресі 1346 року, коли король Едуард дав лучникам сигнал до бою блакитною стрічкою від свого вбрання, прив'язаною до кінця списа.

Кількість кавалерів ордену Підв'язки не повинна перевищувати двадцять п'ять. Але, крім цього, цим орденом можуть нагороджуватися і чужинці та принци по крові — без обмежень.

Другий за значенням англійський орден Лазні був встановлений 1399 року королем Генріхом IV. Легенда розповідає, що король збирався на коронацію. Була літня задуха і він співчутливо дивився на тридцять шість лицарів своєї ескорти, закутих у важкі лати. «Уявляю собі, як їм жарко, бідолахам», — подумав король і запропонував своїм лицарям викупатися у Темзі. Зраділі воїни спішилися, поскидали зброю

і одяг, і почали плескатися у воді. Не втримався від цієї спокуси і король, приєднався до лицарів.

На спогад про купання і коронацію, Генріх IV встановив орден Лазні. З того часу найменування кавалерів цього ордену супроводжувалося ритуальним обмиванням. На нинішньому знаку ордену Лазні зображено три корони, що символізують Англію, Шотландію і Ірландію.

Найвищим орденом Великобританії вважається шотландський орден Будяка (або св. Андрія) з девізом: *«Ніхто не доторкнеться до мене безкарно»*. Легенда каже, що цей орден постав 787 року. Відновлено його 1787 року. На ордені зображено святого Андрія з білим хрестом, а на орденській зірці — будяк, національну емблему Шотландії.

Символ Ірландії — три листки конюшини з девізом — *«Хто зможе роз'єднати»* — 1783 року став емблемою святого Патріка (патрона «смарагдового острова») і є не менш почесний, як орден Будяка.

Крім чоловічих, в Англії існують і жіночі королівські ордени — «Вікторії і Альберта» (червоний медальйон з портретами) і «Червоного Хреста» (з портретом королеви).

Власністю королівського дому вважається орден Королеви Вікторії — його отримують за особливі заслуги перед монархом. Орден Вікторії має вигляд білого хреста, на якому великими літерами позначено — «Вікторія, 1896».

Вищими військовими нагородами Великобританії є хрест Вікторії, встановлений 1856 року, і орден — Хрест Британської імперії.

Франція мала в різні часи багато пишних і романтичних орденів. Най-

вищим із них був колись орден Святого Духа.

1578 року орден Святого Духа встановив король Генріх III. Кожний зі ста командорів ордену одягнув пишне важке вбрання, прикрашене золотим шитвом, в якому вирізнялася перша літера королівського імені. Вона повторялася в кільцях ланцюга, на якому висів орденський знак — великий золотий хрест. Золоті лілеї в кутках хреста і на мантії ордена з'явилися пізніше, коли Францією почав правити веселий «Анрі» — Генріх IV, перший з династії Бурбонів на французькому троні. В центрі хреста, на фоні зелених завитків, була викарбувана біла фігурка голуба — Святого Духа. Крім хреста, командорові вручалася срібна зірка з девізом: *«Під його проводом і керівництвом»*.

До останнього часу у Франції було мало регалій, і це пояснюється універсальністю вищого ордену Почесного легіону.

Цей орден встановлено 19 травня 1802 року. Він має вигляд білого хрестика з п'ятьма роздвоєними кінцями під короною, на ясно-червоній стрічці. На ньому напис: *«Честь і Батьківщина»*. Через два роки він став імператорським орденом.

Знак Почесного легіону мав багато варіантів. Наполеон на його зірці наказав зобразити одноголового коронового орла. Реставрація і II Республіка вмістили там же медальні зображення своїх вождів. Революція 1830 року додала до хреста триколірні прапорці та банти. III Республіка прикріпила і на хресті, і на зірці, голівку Маріянни — символ Франції.

Наполеон на згадку про свою коронацію випустив 1805 року орден Залізної корони, а в честь перемог і

окупацій — королівські ордени Голландії, Сіцилії, Іспанії, Вестфалії. Орден Університетські пальми, у вигляді пальмового вінка, Наполеон встановив 1808 року. А останній орден, встановлений Наполеоном, орден Орла, з'явився 1815 року, в бурхливій Сто днів.

Бурбони, реставрувавши у Франції монархію, відновили всі колишні королівські ордени і додали до них почесний знак на білій стрічці для національної гвардії Парижу. Цей орден Лілеї, схожий на улюблену квітку французьких королів, через рік замінила п'ятикутна зірка з портретом, у центрі, самозадоволено-го Людовика XVIII.

Потім Липнева монархія скасувала всі ордени Бурбонів і внесла корективи в знак Почесного легіону, нагородивши учасників заклоту і перевороту новим, Липневим хрестом.

Особливо оригінальний, рідкісний орденський знак належить Данії: мініатюрна фігурка слона, вкрита дорожочним камінням. Її носять на золотому ланцюжку, кільця якого теж мають форму слоненят. Ланцюжок прикріплений до башточки, що стоїть на спині слона, а перед нею, на шиї слона, сидить чорний погонич. Стрічка цього ордену — блакитна. Його девіз — *«Нагорода за великодушність»* — вписується до диплсму, який вручається разом з орденом.

Про походження цього ордену є така легенда. Хрестоносці поставили щити в ряд і спрямували списи назустріч ворогові. Стрільці в другій шерензі натягнули тятиви луків, а за їх списками завмерли кінні лицарі, готові вдарити на сарацинів. Фрідріх Барбаросса сидів на закутому в броню коні біля свого намету. Він спокійно стежив за ма-

неврами вершників Саладіна, що з'явилися на обрії. Раптом хтось торкнувся уздечки його коня. Це був гінець Роберт де Тур, що — захлинаючись, насилу переводячи подих, — вигукнув:

— Месір... Месір!... Ліворуч насуваються слони. Ми в страшній небезпеці, месір!

Фрідріх подивився у той бік, куди вказував де Тур. Над обрієм здіймалася хмара куряви. Наближалися похідним кроком бойові слони сарацинів.

Фрідріх обернувся до своїх командирів, в очах яких застиг жах. Лише Оле Білявий дивився на слонів байдуже.

— Мій Оле! — навмисне безтурботно вигукнув Фрідріх. — Збери своїх славетних данців і всип цим слоненятам перцю!

Коли слони, підбадьорювані чорними погоничами, вже мчали галлопом на ряди хрестоносців, наперед виступив Оле Білявий.

— Егей! — вигукнув він, свиснув у два пальці, і перша сотня стріл із розпеченими добіла наконечниками зустріла слонів.

— Егей! — вдруге вигукнув Оле, і знову полетіли розпечені стріли. Слони зупинилися, вражені таким «гарячим прийняттям».

— Егей, Егей! — закричали данські командири навздогін за відступаючим військом Саладіна і помчали за ним, трощачи сарацинську піхоту.

Легенда каже, що саме після цього подвигу данських лицарів у 1190 році був встановлений орден Слона. Можливо, це й так, але історичні документи існування ордену є лише з 1454 року, коли король Христіан I відновив орден Слона.

У 1219 році данський конунг Вольдемар II напав на естів і відбив у них укріплене городище. З того часу воно й зветься — Таллін, себто — «данське місто». Існує легенда, що під час бою, коли ести відбили наступ данців, Вольдемар побачив на небі червоний хрест. «Знак з неба! Треба відступати!» — вирішив Вольдемар. І своєчасний наказ відступати врятував данців від розгрому. На згадку про цей бій конунг наказав нашити на червоний прапор Данії білий хрест. І так державний прапор Данії став таким, яким ми його знаємо тепер. Тоді ж, 1219 року, було створено орден Данеброд, девізом якого стали — *«Благочестя і справедливість»*.

За статутом ордену Данеборг, кавалерів цього срібного хреста може бути не більше п'ятдесяти.

Одним із вищих орденів Норвегії є орден святого Олафа. Олаф був одним із перших королів-об'єднувачів норвезьких феодалів. Сміливий, рішучий, він усі свої сили віддавав створенню єдиної держави. І феодалам довелося підкоритися Олафові.

Сусіди Олафа — королі Данії і Швеції — занепокоєно стежили за енергійним монархом Норвегії. У Християнії, столиці Олафа, з'являлося дедалі більше іноземних шпигунів. Олаф розсердився, зібрав дружину і вирушив на човнах до берегів Данії, щоб вирішити суперечку в бою. Але король Данії Кнут зговорився з покривдженими норвезькими ляндерменами й вони збунтували Християнію проти Олафа, суворода вдача якого не всім була до вподоби. Олаф залишився без королівства. І подався сміливий, суворий, але осамітнений король Олаф на Русь-Україну, де знайшов при-

тулок у могутнього нашого князя Ярослава Мудрого.

Тут відпочив, набрав сил і в 1029 році вернувся із своєю нечисленною дружиною до Норвегії. Але поблизу Стріклестаду його зустріли судна з військом ляндерменів і в короткому, жорстокому бою Олаф загинув.

Якийсь час Норвегією правив Свенд, син Кнута Данського. Але норвезьці повстали і вигнали його, посадивши на престол сина Олафа, десятирічного принца Магнуса. Короля Олафа, хороброго лицаря, оголошено святим.

1847 року затверджено державний прапор і герб суверенної Норвегії, а разом із тим встановлено орден Святого Олафа. Це лицарський хрест білого кольору, схожий на Мальтійський. Він прикрашений короною, а в центрі зображений лев із ссирою в лапах — елемент норвезького герба. Девіз ордену — *«Право й істина»*.

Друга за значенням нагорода Норвегії — орден Норвезького Лева, встановлений 1904 року. На його медальйоні — традиційний лев із сокирою, у вінку з дубового й лаврового листя. Девіз — *«Через безодні до вершин»*.

Найстаршою і найпочеснішою серед шведських нагород уважався орден Серафимів, що з'явився у XIII столітті. На блакитному хресті й орденській зірці зображені серафими — шестикрилі ангели, що оточують престол Бога. Літери девізу JHS означають — *«Ісус — рятівник людей»*. На зворотному боці виکارбувано FRS — Фрідерік, король Швеції. Цим віддано данину королеві, який у 1748 р. відновив старовинний орден, з новим статутом і з новою організацією.

Засновник династії шведських королів, воїн, сміливець і шукач пригод Густав Ваза, не розлучався з мечем ще з юнацьких років. В 1528 році він заснував «Воєнний орден Меча», того самого меча, яким відстоював незалежність Швеції і власне право на її трон. Крім хреста і зірки, кавалер цього ордену носив на грудях мініатюрний золотий меч. Девіз — *«За Вітчизну»*, міститься на зворотному, а три корони і державний герб Швеції — на лицевому боці знака.

Походження двох нагород, якими наділяли і наділяють своїх підданих королеви Швеції, підтверджує справедливість старовинного прислів'я: «Шведи — північні французи». Ось один такий романтичний і вже згаслий орден Віяла (або, як його інколи називали, Полярної Зірки), що був присвячений королеві Люїзі Ульріці.

Мрійлива і задумана королева Люїза Ульріка любила поезію і живопис, — розповідає про неї напівлегендарна історія. Вона заснувала у Швеції Академію історії і образотворчого мистецтва. Могла годинами дивитися в морську далечінь, думаючи про прекрасне й ефемерне. Одного разу, ще юною принцесою, вона поїхала з фрейліною кататися на човні у товаристві двох кавалерів із почту, що складався з поетів і філософів. Вступаючи в човен, принцеса спіткнулася, кавалери не встигли її підтримати, і вона зламала своє улюблене віяло. Піднявши його кусники, прошепотіла:

— *Моя сила в єдності... Роз'єднання мене згубить.*

Кавалери, почувши ці слова, попросили принцесу дати їм на спомин уламки цього віяла і запропонували заснувати «лицарський орден

поетів і вчених». Девізом цього ордену стали слова, які вимовила принцеса над зламаним віялом. На ордені Віяла — блакитне море і судно на ньому, а над щоглами сяє Полярна зірка.

Багато еспанських нагород названо іменами святих: це ордени Святого Яго і Меча, Святої Діви Монтезкої, Івана Хрестителя, орден Воїнства Святого Домініка, Святого Петра Мученика. Але найвищою нагородою Еспанії став цілком цивільний орден Золоте Руно, хоч офіційна історія його походження і навіть статут ордену розповідають, що він виник на честь «Діви Марії і апостола Андрія».

Існують різні легенди про походження цього ордену. Так чи інакше, орден Золоте Руно створено, а пізніше до його брошки-кресала додано зображення Ясона, що змагається з драконом, охоронцем золотого руна, і ще один девіз — *«Нагорода гідна подвигу»*. Що порівнювалося у даному випадку з подвигом агрономів, історія не вияснює.

Орден Золоте Руно встановлений за Філіппа III у вигляді сталевого кресала — традиційної геральдичної емблеми Бургундії і Нідерландів, із девізом: *«Удар впаде раніше, ніж спалахне полум'я»*; вогонь навкола кременю заміняв підвіску, на якій трималося золоте руно — золота шкура барана з рогатою головою. Кільця орденського ланцюга — ті самі кресала й кремені, викуті з золота.

Орден Золоте Руно мав ще й третій девіз, який нашивали золотом на червоний одяг орденських кавалерів — *«Я володію й іншого не бажую»*. Цей девіз відображує багаторічну тяганину, яку Еспанія і

Австрія вели за право монопольного володіння орденем Золоте Руно.

1477 року принцеса Марія, остання з роду бургундських Валуа, одружилася з одним із Габсбургів, що вслоділи Німеччиною і Австрією. Її посагом були Нідерланди і орден Золоте Руно. Коли наступний Габсбург одружився з еспанською княгинею Жоанною, германська імперія прилучила до своїх володінь ще й Еспанію. Але в 1521 році імперія поділилася, а разом із нею поділився і орден. Еспанський мав девіз — *«Я наважився»*, а австрійський — *«Гідна нагорода за працю»*.

Велику кількість орденів і знаків Еспанія випустила з нагоди різних політичних і воєнних подій. Це хрести: *«За війну на Півночі»*, *«За битву біля Герони»*, *«Біля Талавери»*, *«За врятування знамена біля Алькалу де Хенарес»*, *«За захист Сарагосси»*... Всіх їх близько двохсот.

Нідерланди, країна, де був встановлений орден Золоте Руно — залишилася без власних орденів. Щоправда, Наполеон накинув голляндцям королівський орден Голляндії, прикрашений зображенням бджіл (бджола — особиста емблема Наполеона) і орден Воз'єднання. Але ці нагороди не користувалися пошаною і не пережили Наполеона.

Греція довгі роки перебувала під пануванням Туреччини. Нарешті турків вигнано і Національні Збори в Аргосі проголосили незалежність Греції, а на троні затвердили баварського принца Оттона. Він прибув до Греції в супроводі синкліту радників і воєнного експедиційного корпусу. Бажаючи віддячитися чужинцям, учасникам антитурецького визвольного руху за кров, пролиту за волю Греції, Оттон встановив 1833

року орден Спасителя, на хресті якого, в центрі, без жодної цнотливості, наказав вибити... свій власний профіль.

Тридцять років терпіли греки самовладного баварця. Врешті, 1863 року, він не чекав на повстання проти нього і своєчасно втік до Баварії. Його місце зайняв данський принц Вільгельм, що для греків назвав себе Георгієм. Йому вистачило розуму й тактовності не змінити барельєфа Оттона на ордені своїм власним. На хресті Спасителя з'явився барельєф Христа, а на зворотному боці напис по-грецьки: «IV Національні Збори еллінів в Аргосі, 1829».

Проте в Греції залишилися кілька нагород, що дуже нагадують баварський стиль. Це Залізний Хрест, Бронзовий Хрест і Почесний Хрест — на них збереглися і ґрати, елемент баварського герба.

Орден Півмісяця запровадив у 1799 році Селім III, турецький султан, наслідуючи європейські звичаї. 1807 року Селіма усунено і орден зник разом із його засновником. Через двадцять чотири роки султан Махмуд II вирішив відновити орденський інститут і встановив орден Слави, що мав вигляд медальйона. Центр його прикрашувала тугра Махмуда (ім'я і титул султана, виписані у витонченій і складній монограмі), облямована діамантами. Крім того Махмуд випустив багато дрібних медальйонів із своїми портретами, також прикрашеними дорожнім камінням.

Очевидно, в мусулманській Туреччині не могли існувати ордени у вигляді хрестів, тому орденські знаки тут мають вигляд зірок.

Іранський шахін-шах випустив 1808 року орден Лева і Сонця, який

улавився як одна з найпишніших і найприступніших нагород. Знак Лева і Сонця — зірка з променями. На медальйоні, в центрі зірки, вміщено державний герб Ірану — лев із шаблею в лапі, з-за гриви якого сходить сонце.

Шах Насір-ад-Дін в 1863 році встановив жіночий орден Сонця. Тридцять два промені розходяться від символічного сонячного диску. Ці нагороди носять дами Ірану, які відзначилися перед шахом. Крім того, в Ірані існують ордени Алі, Святості, медальйон із портретом шаха.

Перший японський орден був установлений 1875 року. Як і іранський орден Сонця, японська вища нагорода Ранкове Сонце мала тридцять два промені. Зверху, над сонцем, викарбувані листя і квіти «священного дерева життя Токви». У 1876 році перше місце серед японських нагород посів орден Хризантема. Ним могли прикрашувати свої груди тільки особи королівської крові і члени імператорської родини. Хризантема майже точно копіює Ранкове Сонце, але має ще п'ять жовтих квіток хризантеми з листям.

1880 року Японія випустила відразу кілька знаків: ліловий орден Токви і Сонця, орден Священного Скарбу (або Дзеркала) із срібним дзеркальцем посередині, жіночий орден Корони, військовий — Золотого Сокола.

Старовинна Етіопія назвала свій орден Печаткою царя Соломона. Він виник 1874 року за панування негуса Іоанна. Його наступник негус Менелік перейменував орден, назвавши його Зіркою Етіопії. Це великий знак із кутного заліза без написів і малюнків. Носять його на

трикольоровий, червоно-жовто-зелений стрічці.

В Бразилії існує орден Південного Хреста, названий так на честь відомого сузір'я, що зображене на гербі республіки.

В Мехіко орден тотожний з державним гербом, називається орденом Мехіканського Орла.

Ордени сьогодні поширені майже в усіх країнах світу, як нагороди за визначні заслуги перед батьківщиною.

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

США

Листа ч. 193 (Нью Джерсі). Жертвували: по 1 дол. — Катря Гіль, о. Марко Гіль.

Листа ч. 244 (Ютика). Жертвували: по 2 дол. — Рабарський, Евстахій; по 1 дол. — Івасів, В. Величко, Яцковський, В. В., І. Ф., В. З., Марко Ф.

Листа ч. 265 (Йонкерс). Жертвували: Павло Микитин — 1 дол.

Листа ч. 267 (Сиракузи). Жертвували: по 5 дол. — І. Мигдаль, П. Карпишин, П. Пічкур, В. Фенцор, Г. Пікулецький; по 3 дол. — В. Мельничук, М. Зарічний, д-р М. Богатюк, Е. Гусак, С. Бриндзя; по 2 дол. — П. Башуцький, Т. Іванів, І. Волошин, О. Мінько, І. Шушляк, Я. Трач, М. Годжак, О. Руцький, Т. Фраціян, В. Будзяк, А. Бугай, П. Трач, С. Рекуляк; по 1 дол. — Т. Мельник, І. Щербаневич, В. Равлінко, М. Павлів, В. Лебедь, П. Олива, Т. Шоробура, Т. Ярема, П. Луцишин, І. Делай, М. Максим'як, І. Полівчак, М. Вовк, І. Пиндус, О. Шевчук.

Листа ч. 269 (Нью-Йорк). Жертвували: Д. Мотрук — 5 дол.; 2 дол. — І. Юшкевич.

Листа ч. 356 (Філадельфія). Жертвували: по 5 дол. — Осередок СУМА ім. УПА, М. Стасюк; по 1 дол. — М. К., В. Риндич, І. Андріївський, Петрович, А. Марус'як, Б. Максимюк, С. Волинський, М. Гарасимів, М. Івасів, М. Бачара.

Листа ч. 387 (Бруклін). Жертвували: по 2 дол. — О. Маркуш, Д. Василькевич, О. Стецьків, В. Лавро, П. Крижанівський, Я. Рубльовський, Н. Н. (пріз. нечітке), М. Ланик, А. Куниця, Е. Манелюк; по 1 дол. — В. Магаль, В. Павлів, Я. Дрогомерець-

кий, В. Качунь, Т. Кукурудза, М. Пенджола, І. Кріль, Н. Н. (пріз. нечітке); П. Литвин — 25 центів.

Листа ч. 428 (Клівленд). Жертвували: І. Савицький — 3 дол.; по 1 дол. — Г. Галамай, О. Ікавий.

ПРИЄДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ «ВИЗ. ШЛЯХУ»

Мгр О. Коваль (Бельгія)	— 2
П. Гундерук (Австралія)	— 2
М. Кудрик (Оксфорд)	— 1
В. Малько (Лондон)	— 1
М. Мадиліус (Бедфорд)	— 1
В. Заставний (Аргентина)	— 1
Оксана Гнатківська (Канада)	— 1

Щиро дякуємо активним Приятелям за приєднання нових передплатників. Хто черговий?

Канада

7-го листопада 1964 р. в Калґарах (Альберта), приятелі та знайомі відзначили 65-тиліття активного громадського працівника п. Дмитра Пасіки.

З цієї нагоди, з ініціативи пп. Т. Тюлька, О. Мороза і О. Качишина, проведено збірку на пресовий фонд і розподілено між такі видання: на «Визвольний Шлях» — 15 дол., на «Гомін України» — 15 дол., на «Шлях Перемоги» — 15 дол. і на фонд АВН — 21 дол. 21 ц.

Всім Жертводавцям щиро дякуємо, а Ювілятові бажаємо багатьох літ!

Листа ч. 113 (Едмонтон). Жертвували: В. Пайк — 3 дол.; І. Пшоняк — 2 дол.

Листа ч. 152 (Гамільтон). Жертвували: М. Шемрей — 5 дол.; по 2 дол. — Д. Паньків, В. Кульчицький; по 1 дол. — С. Британ, І. Голубіцький, М. Климців, А. Лоштин, П. Починок.

Велика Британія

Листа ч. 779 (Оксфорд). Жертвували: М. Дячишин — 1 фунт; О. Віл 10 ш.; по 7 ш. 6 п. — П. Масний, О. Нуд; по 5 ш. — С. Сончак, А. Штогрин, Г. Гатлан, В. Саварин, А. Рудавський, Л. Ригайло, М. Коваль, М. Гугляк; по 2 ш. 6 п. — Ф. Горбач, Дрогомирецький, Тур, Романюк, Панейко, Сидорак; В. Луців — 2 ш.

Листа ч. 781 (Редінг). Жертвували: по 10 ш. — В. П., М. Семчук, А. Васильців, П. Шандрович, М. Кусьпіс, Г. Малик, П. Папроцький, М. Пастух, М. Навроцький, В. Зварич, Г. Курило; по 5 ш. — М. Телюк, О. Вишня, В. Крамарчук, М. В., Ф. Н., О. Б., В. Мотичак, С. Гуменюк, Р. Д., Гибало, Я. Панас, М. Яницький, І. Яцишин, В. Кифор, В. Майдан; Ю. Януш — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Антонів, Незнаний, М. Антонів, І. Сенчак, В. Б., по 2 ш. — С. Баранюк, І. Чемерис.

Листа ч. 787 (Свіндон). Жертвували: І. Каган — 1 ф.; по 10 ш. — П. Герман, А. Кочкан, І. Мокрій, М. Лінк, Д. Остап'як, В. Калитчук; по 5 ш. — М. Варбачук, М. Максимюк, В. Маленик, Д. Бойко, В. Наняк, М. Комашка, К. Шех; Ф. Вовк — 5 ш. 6 п.; по 4 ш. 6 п. — І. Залужний, Ю. Свирида, П. Дзюбан; О. Каблак — 4 ш.; по 3 ш. — А. Хомів, В. Франчак.

Листа ч. 788 (Гай Вікомбе). Жертвували: по 10 ш. — В. Кухарський, Т. Козак, В. Гапій, М. Гасин; по 5 ш. — І. Федаш, П. Буртик, В. Бабінський, А. Германчак, П. Сахарчук, І. Зайшлий, М. Дуркаш, П. Кліса; М. Волос — 3 ш. 6 п.; по 3 ш. — С. Петенко, І. Іванишин; по 2 ш. 6 п. — П. Семіоник, М. Дякович.

Листа ч. 789 (Сляв). Жертвували: по 5 ш. — М. Кінаш, Я. Плекан; І. Козак — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — А. Тимрук, М. Чорний, Д. Шпур; по 2 ш. — Д. Гресько, М. Козуб.

Листа ч. 790 (Сляв). Жертвували: по 1 ф. — Ясеновський, Семаковський; по 10 ш. — Н. Кавич, В. Кінощук, Н. Глушик, М. Пасічник, І. Пасічник, М. Сирота, І. Федюк; по 5 ш. — Стемпицький, А. Качтарський, Р. Лукашевич, П. Росяк, І. Наконечний, С. Криворучка; по 2 ш. 6 п. — Ю. Сорохан, М. Глуханюк, М. Захаревич.

Листа ч. 791 (Сляв). Жертвували: по 10 ш. — І. Куцак, І. Чіпак, О. Мороз; по 5 ш. — Романюк, А. Нечипір, С. Хоменко, П. Скорий, Т. Лесів, Никоненко, С. Крупа, І. Козел; по 4 ш. — М. Ткачук, П. Юрків, М. Пронів, В. Г.; по 2 ш. 6 п. — П. Нанюк, Павлюк, Баць, П. Павлюк.

Листа ч. 807 (Пагнел). Жертвували: по 10 ш. — В. Гуменюк, Шаварняк; по 5 ш. — Д. Кіцелюк, М. Жулинський; по 3 ш. — І. Марієвич, Н. Н., Й. Валь; по 2 ш. 6 п. — В. Грабовський, «Х», С. Сусикол, Н. Н. (пріз. нечітке); П. Прокопчук — 2 ш.

Листа ч. 808 (Бедфорд). Жертвували: по 1 фун. — В. Петришин, О. Романишин, П. Комарницький, П. Вовк, І. Походай, В. К., В. Мороз; по 10 ш. — В. Ваврин, М. Прихідний, І. Пудилляк, А. Вілик, М. Прокопчук, В. Галась, М. Сенюта, М. Лещук, Г. Сава, Л. Коваль, А. Кутувий, Н. Питльований, М. Околович, В. Юнь, І. Михальський, М. С., М. Пальонка, Шпільчак; по 5 ш. — А. Кирильчик, Я. Стричко, О. Чукрин, О. Помин, В. Яворський, С. Целин; І. Починайко — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Д. Кумик, Р. Литвин; по 2 ш. — І. Джиджора, В. Мишко.

Листа ч. 809 (Бедфорд). Жертвували: по 1 фун. — І. Шпилей, Д. Шпилей; М. Гуцул — 15 ш.; по 10 ш. — Лазар, І. Гримайло, М. Загайкович; по 5 ш. — В. Гуралюк, Ю. Гуда, І. Варабаш, М. Пензей, В. Ш., П. Тіцький, А. Михайлів; А. Ципух — 3 ш. 6 п.; Й. Шлапак — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Петрів, А. Загайкевич; М. Дуфанець — 2 ш.

Листа ч. 810 (Гаддінгтон). Жертвували: по 10 ш. — Т. С., С. Д., М. Г., Д. Я., Д. Гуменюк, В. С.

Листа ч. 812 (Бедфорд). Жертвували: по 10 ш. — М. Слободян, П. Булка, І. Іванюк, М. Калин, Д. Пав-

лишин, П. Оліярник; Я. Ткачук — 5 ш.; А. Гайдечук — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 813 (Бальдок). Жертвували: І. Слобода — 15 ш.; по 10 ш. — І. Ільків, І. Ч., М. Кінаш; по 5 ш. — О. М., П. Б., Березовий, Кузик, І. Проскурівський; І. Бабусевич — 4 ш. 6 п.; по 3 ш. — В. Василишин, А. Гнатів, Данчук; І. Зайчук — 2 ш.

Листа ч. 814 (Бедфорд). Жертвували: по 10 ш. — М. Мадиліус, С. Дмитрик, П. Тріль; по 5 ш. — І. Трущ, В. Щербатий, М. Пальчинський, П. Б., Г. Вітчук, Гнатишин, І. Плєсканка, В. Дмитречко, І. Сербин, Коструб, М. Лижник, Ільчишин, С. К., Москаль, М. Бакай; 4 ш. — С. Д.; по 2 ш. 6 п. — М. В., С. Гутник, М. Р., Іванчук, Романюк, Серембицький, Остафійчук; по 2 ш. — С. Тимків, Мориків.

Листа ч. 815 (Рушден). Жертвували: по 1 фунт. — І. Прокопюк, І. Ничка; М. Бубіч — 15 ш.; по 10 ш. — М. Мартинюк, М. Артимко, В. Макосій, О. Филипович; по 5 ш. — І. Гавва, І. Хлабаний, К. М., Д. Никифорул, Ф. Пахнер; А. Семйоник — 4 ш. 6 п.; М. Б. — 2 ш. 6 п.; І. Козир — 2 ш.

Листа ч. 816 (Велінгборо). Жертвували: П. Петрів — 10 ш.; по 5 ш. — В. Слободян, В. Пастернак, Бакай, В. Д., М. Павлюк, І. Могилянський, Д. Горлай; М. Мельник — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Ільчишин, Ф. Романюк, Бакай, М. Лещук, В. Косар, В. Михайлишин, Т. Шалата, Качуровський, М. Мазурик, Шальвах, В. Копильців; по 2 ш. — Д. Корп, В. Вихованок, Є. Лазієнко.

Листа ч. 827 (Лестер). Жертвували: по 10 ш. — Ю. Чубатий, В. Острожинський, П. Кіщук, О. Довбуш; по 5 ш. — П. Лата, С. Гривнюк; по 2 ш. 6 п. — В. Семенюк, В. Янешівський, В. Г., І. Балайчук, М. П., І. Рубель, Я. Заброцький; М. Сулима — 2 ш.

Листа ч. 834 (Лестер). Жертвували: С. Козак — 10 ш.; по 5 ш. — В. Зеленчук, П. Г.; по 3 ш. — М. Вертич, М. Трушик, М. Козак.

Листа ч. 836 (Лестер). Жертвували: Шкрумляк — 4 ш.; В. Прийдун — 3 ш. 6 п.; по 2 ш. 6 п. — Р. Синів, М. Зайський, Т. Коваль, С. Я., М. Лучка.

Листа ч. 862 (Честерфілд). Жертвували: по 10 ш. — С. Федоращук, М. Лешків, Д. Кунаш, І. Мороз; С.

Цамклер — 8 ш.; М. Колодій — 7 ш.; по 5 ш. — К. Рудий, М. Клипаз, І. Горичко, М. Ворсук, В. Козюпа, І. Кравчук, В. Лис, О. Малиновський.

Листа ч. 863 (Едвінстов). Жертвували: Д. Микуняк — 1 ф.; по 10 ш. — В. Филипович, Т. Виноградник, М. Атонюк, Панюк; М. Виноградник — 7 ш.; по 5 ш. — І. Василик, Т. Дорошівський.

Листа ч. 864 (Мансфілд). Жертвували: по 10 ш. — Л. Побігун, В. Гогілчин, С. Стефанишин; по 5 ш. — Ю. Олексюк, Д. Керкуш, Н. Борис, П. Кравчик, М. Юрків, Святий, Скортар, І. Кравчук; Т. Дорошівський — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — О. Соколик, С. Покінський, Н. Н. (прізв. нечітке), Йогі, Я. Росік, Р. Валічний, С. Розмус, Калінський, М. К., В. Л., І. Кіпка, Н. Колова, В., Н. Пічотко, А., Т. Д., І. Бохир, М. Якимчик, Малко, С. Назаровіч; по 2 ш. — Н., В. Возьний, А. Г., Ф. Сизувак, С. Понятовський.

Листа ч. 865 (Альфретон). Жертвували: по 1 фунт. — П. Ковалишин, І. Пілянський, І. Зорій; по 10 ш. — І. Гач, О. Гіщак, М. Ковалів, І. Гіль, П. Бурдаш; В. Івасюк — 2 ш. 6 п.

Індивідуальні пожертви

Відділ СУБ-у в Лідс — 12 фунтів, 10 шіл.; Український Товариський Клуб «Калина», Лестер — 10 фунт.; Український Товариський Клуб «Левада» (Дерби, Англія) — 5 фунт.; по 1 фунт. — П. Ворона (Кінгслин); П. Гусак (Бері), М. Шморгай (Лондон), В. Дрогомирецький (Лінлінгтов); П. Шиманчук (Дербі) — 13 ш.; по 10 ш. — М. Заходняк (Спалдінг), М. Фрайт (Лондон), М. Романишин (Ноттінггам), Я. Саламаха (Брадфорд), В. Нагнибіда (Лінкольн), В. Радичин (Донкастер); Я. Сідельник (Брадфорд) — 7 ш.; по 5 ш. — Т. Парашак, П. Орищук, Т. Андрушко, В. Хміль, Г. Скіп, С. Антонюк.

Н. Н. (Гартфорд, США) — 11 доларів; М. Лаврів (Клівленд, США) — 2 дол.; Е. Панчишин (Чікаго) — 2 дол.; по 1 дол. — д-р І. Новаківський, О. Рудницький, З. Рудник.

Інж. М. Кравців (Канада) — 5 дол.; М. Андрушків (Канада) — 1 дол.

Д-р А. Гураль (Австралія) — 7/6. С. Чуб (Ізраїль) — 10 ш.

Всім Збірщикам і Жертводавцям — щиро дякуємо!